

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
EDUKOLOGIJOS FAKULTETAS
EDUKOLOGIJOS KATEDRA

Aušra Balnytė

Edukologijos (specializacija - vaiko teisių apsaugos vadyba) studijų programos
II kurso studentė

**VYRESNIŲJŲ PAAUGLIŲ ELGESIO KRIZĖS IR JŲ
PREVENCIJA GLOBOS NAMUOSE**

Magistro darbas

Mokslinis vadovas
doc. dr. Rolandas Paulauskas

Šiauliai, 2011 m.

Darbas originalus.....Aušra Balnytė
(studento parašas)

TURINYS

SANTRAUKA	
ĮVADAS.....	6
1. PAAUGLYSTĖS AMŽIAUS TARPSNIS, KAIP KRIZIŲ PRIELAIDA.....	11
1.1. Teoriniai požiūriai į paauglio vystymąsi.....	11
1.2. Biologinė, pažintinė ir psichosocialinė paauglio raida.....	17
2. EMOCINĖS IR ELGESIO KRIZĖS PAAUGLYSTĖJE.....	23
2.1. Krizės samprata.....	23
2.2. Emocinės ir elgesio krizės, kaip reakcija į stresą.....	24
3. ELGESIO KRIZĖS GLOBOS NAMŲ KONTEKSTE.....	32
4. KRIZIŲ PREVENCIJA.....	36
5. VYRESNIŲJU PAAUGLIŲ ELGESIO KRIZĖS IR JŲ PREVENCIJOS GLOBOS NAMUOSE EMPIRINIS TYRIMAS.....	40
5.1. Tyrimo metodika ir organizavimas.....	40
5.2. Tyrimo rezultatai ir jų analizė.....	45
5.2.1. Paauglių elgesio krizių formos ir paplitimas globos namuose mokinių požiūriu.....	45
5.2.2. Auklėtojų požiūris į elgesio krizių prevenciją ir intervenciją globos namuose.....	56
IŠVADOS.....	71
REKOMENDACIJOS.....	72
LITERATŪRA.....	73
PRIEDAI.....	78

SANTRAUKA

Magistro baigiamojo darbo tema - „VYRESNIŲJŲ PAAUGLIŲ ELGESIO KRIZĖS IR JŲ PREVENCIJA GLOBOS NAMUOSE“.

Globos institucijose gyvenančių vaikų ir paauglių elgesio ir emocinių problemų ypatumai, žemas socialinis ir psichologinis adaptyvumas, nepakankamai susiformavę socialinės elgsenos įgūdžiai pastaruoju metu kelia vis didesnę susirūpinimą. Deja, sociologinės prognozės nesuteikia optimistinių vilčių, kad šios problemos artimiausioje ateityje bus mažiau svarbios. Priešingai, pastaruoju metu gausėjant asocialių šeimų bei sparčiai augant nesantuokinių vaikų skaičiui, jos nepraranda savo aktualumo ir skatina globos namų auklėtinių psychosocialines problemas nagrinėti įvairiapusiškai, nuolat ieškoti efektyvesnių darbo su globos namų auklėtiniais būdų, kaip padėti šiems vaikams įsisavinti prosocialaus elgesio modelius, parinkti efektyvesnius ugdymo metodus, tinkamai organizuoti ugdymo procesą, stiprinti jų socialinius ryšius su kitais žmonėmis.

Siekiant giliau suvokti, kokią įtaką šeimos netektis ir gyvenimas vaikų globos namuose turi vaikų elgesio krizių atsiradimui, raidai, kokie vaikų globos namų auklėtinių elgesio ypatumai, labai svarbu išanalizuoti bruožus, kuriais pasireiškia netinkamas vaikų globos namų auklėtinių elgesys, kiek vaiko gyvenimas institucijose, šeimos netekimas provokuoja agresiją, kokiose situacijose dažniausiai pasireiškia elgesio krizės ir kt.

Tyrimo objektas: vyresniųjų paauglių elgesio krizės globos namuose.

Tyrimo tikslas: išanalizuoti vaikų globos namuose gyvenančių vyresniųjų paauglių psichologines problemas, turinčias įtakos elgesio krizėms, numatyti problemų sprendimo kryptis.

Tyrimo metodika. Norint išsiaiškinti globos namuose gyvenančių paauglių ir ten dirbančių auklėtojų požiūrį į elgesio krizes, ir jų priežastis bei pagalbos galimybes, buvo atliktas kiekybinis tyrimas. Tyrime dalyvavo treji Šiaulių apskrities globos namai. Iš viso apklausti 86 paaugliai (14 -18 metų) bei 50 pedagogų.

Tyrimo tikslui pasiekti bei hipotezei patvirtinti/paneigti naudota anketinė apklausa ir mokslinės literatūros analizė.

Nustatyta, kad elgesio krizės yra dažnas reiškinys tarp globos namuose gyvenančių paauglių. Nors ir organizuojama pakankamai prevencinių renginių, kurie suteikia paaugliams žinių ir socialinių įgūdžių sprendžiant elgesio krizių problemas, dauguma vaikų yra tik pasyvūs jų stebėtojai arba visai juose nedalyvauja. Remiantis tyrimo rezultatais galima teigti, kad šito priežastis gali būti

tai, jog pedagogams trūksta žinių apie paauglių elgesio krizes. Dauguma jų neturi tinkamos kompetencijos ir kvalifikacijos dirbti su paauglių elgesio krizėmis, jų prevencija ir intervencija.

SUMMARY

Master's thesis „, SENIOR TEENAGER BAHVIOR CRISIS AND THEIR PREVENTION IN A CHILD CARE HOMES“

There has been a huge concern lately in regards to the particularity of emotional problems, low social and psychological adaptiveness and poorly developed social behavior skills. Unfortunately, social forecasts do not show any indications that these problems will be less important in the near future. On the contrary, as the number of asocial families and extramarital kids increase, they are becoming more and more relevant, thus, prompting orphanages to seek comprehensible solutions, more efficient ways to work with children from in a child care home. New ways how to help these kids to absorb models for positive social behavior by choosing more effective upbringing methods and reinforcing their social connections with other individuals have to be laid out.

It is important to analyze the root causes of inadequate behavior (i.e. what role does the institution itself plays in child's aggressiveness, how loss of a family affect, where behavioral crisis is most prominent, etc.) in order to understand the characteristics of unsatisfactory adolescent behavior.

Study object: senior teenager behavior crisis in a child care home.

Study objective: analyze senior teenager from child care home psychological problems causing behavioral crisis, anticipate solutions.

Study approach: a quantitative study was performed among childcare institution residents and employees in order to figure out their perspectives on behavioral crisis and possible support mechanisms. Total of 50 teachers and 86 adolescents between ages 14-18 were surveyed in three childcare institutions in Siauliai district.

Questionnaire survey and analysis of science fiction excerpt was used complete study approach and confirm/reject the hypothesis.

It was determined that behavioral crisis is a common phenomenon among senior teenagers in childcare institutions. This is regardless all the prevention measures taken, including events where teens learn social skills needed to address behavioral crisis, because teenagers rarely participate or are just passive participants. The study outcomes suggest that teachers' lack of knowledge on senior teenager behavioral crisis might be root cause of it. A lot of teachers are incompetent and unqualified to deal with senior teenager behavioral crisis, its prevention and intervention.

IVADAS

Tyrimo aktualumas. Daugelis psichinės sveikatos problemų, diagnozuojamų suaugusiems – tai neišspręstų vaikystės problemų rezultatas. Todėl laiku nesuteikta pagalba vaikui, išgyvenančiam krizę, ateityje gali sukelti sunkių psichosocialinių padarinių arba net pastūmėti vaiką į savižudybę. Remiantis Pasaulio sveikatos organizacijos duomenimis, Lietuvos moksleiviai yra tarp tų šalių moksleivių, kurie dažniausiai jaučiasi nelaimingi, vieniši, o savižudiški polinkiai būdingi beveik 40 proc. vienuolikos – penkiolikos metų paauglių (Proškuvienė, 2008). Krizinių išgyvenimų prevencija, savalaikis krizių įveikimas yra svarbi visuomenės sveikatos apsaugos dalis, kuri praktiškai turėtų būti įgyvendinama sujungiant švietimo, sveikatos, socialinės apsaugos sistemų bei įvairių nevyriausybinių organizacijų pastangas. Padėjus vaikui įveikti psichologinę krizę suteikiama galimybė asmenybei augti, tobulėti, nes kiekvienas krizinis išgyvenimas paskatina asmens emocinę brandą. Neįveikta krizė sukelia krizės chronizaciją, o tai sudaro sąlygas žmogui neadaptyviai funkcionuoti (Pluzek, 1996).

Besiformuojant demokratinėms idėjoms, vis daugiau dėmesio skiriama tėvų globos netekusių vaikų elgesio ir jo ugdymo problematikai. Tam turi reikšmės ir pastaruosius kelis dešimtmečius Lietuvoje vykstantys svarbūs socialiniai, politiniai, vertybiniai ir teisiniai pokyčiai: 2007 m. priimtas LR Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstatymas; 2003 m. Vaiko gerovės valstybės politikos koncepcija ir kt. teisiniai aktai. Vaikų globa ir kiti su tuo susiję klausimai reglamentuojami Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymu, Vaiko globos įstatymu, Vaiko globos organizavimo nuostatais. Priimti teisiniai dokumentai orientuoti į vaiko globos užtikrinimą, jo auklėjimą ir priežiūrą (JTO Vaiko teisių konvencija (1995), LR Civilinis kodeksas (2001)), kurių kontekste keičiasi požiūris į beglobius vaikus, jų socialinę padėtį, ugdymą, interesų apsaugą, t.y., praktiškai siekiama realizuoti asmenybės pripažinimo, aplinkos humanizavimo, demokratinio ugdymo socialines paradigmas. Priimant vis daugiau nutarimų ir įstatymų vaikų globos, ugdymo ir sveikatos priežiūros klausimais, atsiranda galimybių spręsti daugelį aktualių problemų vaikų globos ir ugdymo namuose (Radzevičienė, 2003).

Viena aktualiausių ir daug nerimo keliančių problemų yra vaikų globos namuose gyvenančių vaikų skaičiaus augimas. Vaikų globos sistema, nors ir tenkina dalies šių vaikų globos ir ugdymo poreikius, tačiau iš esmės neišsprendžia jų elgesio problemų, suformuotų nedarnos šeimoje, žemo šeimų sociokultūrinio lygio ir vaikų socialinio apleistumo (Kaffemanas, 2000).

Remiantis statistikos departamento duomenimis, 2009 m. tėvų globos neteko 2,2 tūkst. vaikų. Jau trejus metus vaikų skaičius globos namuose beveik nesikeičia. Apie 99 procentai vaikų

globos namuose buvo tėvų globos netekę vaikai, kuriems buvo nustatyta globa (rūpyba) arba kurie buvo apgyvendinti vaikų globos namuose, kol bus išspręstas jų globos (rūpybos) klausimas. Maždaug aštuntadalis vaikų buvo našlaičiai. Kiti vaikai globos namuose gyveno dėl įvairių problemų šeimose¹.

Globos namuose gyvenančių vaikų problematika yra gana plati, todėl ne vienas autorius yra tyrinėjęs šią sritį įvairiais aspektais: globos namų vaikų emocijų ir elgesio ypatumus – R. Žukauskienė (1997), O. Leiputė (2002); globos namų ir specialiųjų mokyklų auklėtinių elgesio problemas - R. Kaffemanas (2000); ugdymo ypatumus bei socialines-pedagogines situacijas globos namuose – R. Braslauskienė (2001); vaikų globos namų auklėtinių ateities orientacijas – M. Rudzevičius (2002); vaikų globos ir rūpybos klausimus – M. Barkauskaitė (1999) ir kt. Siekiant giliau suvokti, kokią įtaką šeimos netekimas ir gyvenimas vaikų globos namuose ar specialiosiose internatinėse mokyklose turi vaikų elgesio krizių atsiradimui, raidai, kokie vaikų globos namų ir specialiųjų internatinių mokyklų auklėtinių elgesio ypatumai, labai svarbu išanalizuoti, kokiais bruožais netinkamas elgesys pasireiškia vaikų globos namų auklėtiniams; kiek gyvenimas institucijose, šeimos netekimas lemia vaiko agresiją, kokiose situacijose elgesio krizės pasireiškia dažniausiai ir kt.

Nagrinėjant elgesio sunkumus, išskirtinis dėmesys tenka paauglystės amžiui, todėl tikslinga atlikti tyrimus, kurie išryškintų globos namuose gyvenančių paauglių elgesio ypatumus. Tyrimais įrodyta, kad nespėjus imtis atitinkamų prevencinių priemonių, dirbant su nepilnamečiais, kurie turi elgesio sunkumų, šie sunkumai išlieka ir jiems suaugus (Kovačević, 1981, cit. Juodraitis, 2002). Kitų tyrėjų (Leliūgienė, 2003) požiūriu, įgijęs tam tikrų įgūdžių ir išmokęs spręsti savo problemas paauglystėje, suaugęs asmuo lengviau išgyvens pasikeitimus, prisitaikys prie aplinkybių, o įgūdžiai, įgyti taikant ugdomąjį poveikį, gali būti perkeltami į kitas gyvenimo sritis ir turi teigiamos įtakos asmens tolesnės adaptacijos procesui.

Tyrimo problema: globos institucijose gyvenančių vaikų ir paauglių elgesio ir emocinių problemų ypatumai, žemas socialinis ir psichologinis adaptyvumas, nepakankamai susiformavę socialinės elgsenos įgūdžiai pastaruoju metu kelia vis didesnę susirūpinimą. Deja, sociologinės prognozės nesuteikia optimistinių vilčių, kad šios problemos artimiausioje ateityje bus mažiau svarbios. Priešingai, pastaruoju metu gausėjant asocialių šeimų bei sparčiai augant nesantuokinių vaikų skaičiui, jos nepraranda savo aktualumo ir skatina globos namų auklėtinių psichosocialines

¹ Globos įstaigose gyvenantys vaikai, kuriems nustatyta globa (rūpyba), metų pabaigoje. Statistikos departamentas. [Žiūrėta 2010-11-15]. Prieiga per internetą: <<http://db1.stat.gov.lt/statbank/selectvarval/saveselections.asp?>>.

problemas nagrinėti įvairiapusiškai, nuolat ieškoti efektyvesnių darbo su globos namų auklėtiniais būdų, kaip padėti šiems vaikams įsisavinti prosocialaus elgesio modelius, parinkti efektyvesnius ugdymo metodus, tinkamai organizuoti ugdymo procesą, stiprinti jų socialinius ryšius su kitais žmonėmis.

Tyrimo objektas: vyresniųjų paauglių elgesio krizės globos namuose.

Hipotezė: elgesio krizės būdingesnės paaugliams, gyvenantiems globos namuose; vaikų globos namuose dirbantiems auklėtojams stinga žinių ir kompetencijų apie vaikų elgesio krizes, jų prevenciją, intervenciją bei krizių pasekmes.

Tyrimo tikslas: išanalizuoti vaikų globos namuose gyvenančių, vyresniųjų paauglių psichologines problemas, turinčias įtakos elgesio krizėms, numatyti problemų sprendimo kryptis.

Tyrimo uždaviniai:

1. Apžvelgti mokslinę, pedagoginę, psichologinę ir kitą literatūrą nagrinėjamos problemos aspektu.
2. Išsiaiškinti, kokios elgesio krizės pasireiškia paauglystės amžiaus tarpsnyje.
3. Išsiaiškinti priežastis, sąlygojančias paauglių elgesio krizes.
4. Išsiaiškinti, kokios krizių prevencijos priemonės taikomos vaikų globos namuose.
5. Apibendrinti teorinio ir empirinio tyrimo rezultatus, suformuluoti išvadas bei pateikti rekomendacijas pedagogams, dirbantiems su vaikais, kuriems būdingos elgesio krizės.

Tyrimo metodologija. Tyrimas grindžiamas socialinio konstruktyvizmo koncepcija, kuri akcentuoja asmens ankstesnio patyrimo reikšmę subjektyviosios realybės kūrimo procese konstruojant, prijungiant ir asimiliuojant naujas žinias, jas siejant su jau turimomis ir sisteminant į nuoseklią struktūrą bei taikant naujose situacijose. Aplinkos pažinimas vyksta bendraujant su kitais žmonėmis, suvokiant aplinkos reiškinius ir juos struktūruojant, ieškant pasikeitimų, interpretuojant įvykius. Ši teorija pabrėžia ne tik perduodamos ir gaunamos informacijos svarbą, bet ir būtinumą tokios veiklos, kuri skatintų ugdytinio pažintinį aktyvumą, mokantis konstruktyviai sąveikauti su aplinka (Berger, Luckmann, 1999).

Tyrimo metodai.

Teoriniai: pedagoginės, psichologinės, sociologinės literatūros analizė, studijavimas, apibendrinimas, susipažįstant ir išskiriant veiksnius, kurie įtakoja elgesio krizių atsiradimą, bei jų pasireiškimą globos namuose gyvenantiems paaugliams.

Empiriniai: atlikta anketinė mokinių ir pedagogų apklausa, siekiant išsiaiškinti vyresniųjų paauglių elgesio krizių pobūdį, dažnumą, pasireiškimo formas, bei jų prevenciją globos namuose.

Statistiniai: empirinių tyrimų rezultatų analizei naudotas statistinis socialinių mokslų paketas „SPSS/PC 17,0 for Windows“ (Statistical Package for social Sciences), padėjęs apdoroti ir susisteminti informaciją bei išvelgti veiksnius, kurie įtakoja paauglių, gyvenančių globos namuose, elgesio krizių atsiradimą bei jų pasireiškimą. Taip pat išskirti statistiškai reikšmingi skirtumai paauglių lyties ir amžiaus aspektais.

Tyrimo imtis ir organizavimas: iš viso buvo išdalinta 150 anketų, iš jų pilnai užpildyta 136. Globos namų ugdytiniai užpildė 86, o auklėtojai - 50 anketų. Tyrime dalyvavo mokyklinio amžiaus vaikai. Apklaustųjų amžius - 14-18 metų. Anketas pildė 47 mergaitės ir 39 berniukai.

Globos namų darbuotojai užpildė 50 anketų (42 moterys ir 8 vyrai). Dauguma jų yra įgiję aukštąjį išsilavinimą, vidutinis darbuotojų amžius 40 metų. Tyrimas buvo atliktas trijuose Šiaulių apskrities vaikų globos namuose.

Darbo etapai.

I etapas: 2010 metų spalio – 2011 metų sausio mėnesiais vykdyta išsami pedagoginės, psichologinės, sociologinės literatūros analizė.

II etapas: 2011 metų sausio – vasario mėnesiais rengtas tyrimo instrumentarijus.

III etapas: 2011 metų kovo – balandžio mėnesiais vykdyta anketinė auklėtojų ir ugdytinių apklausa.

IV etapas: 2011 metų balandžio mėnesį atlikta statistinė duomenų analizė ir interpretacija.

V etapas: 2001 metų gegužės mėnesį rengtos išvados ir rekomendacijos.

Darbo teorinis ir praktinis reikšmingumas. Mokslinėje literatūroje paauglių elgesio krizės nagrinėjamos gana fragmentiškai, atskirais elementais ir išvelgiamos perspektyvos, kad nuolat reikia koreguoti ugdymo ir lavinimo procesą, dirbant su paaugliais, pačiuose globos namuose. Tačiau nepavyko rasti mokslinės informacijos, kurioje būtų išskirti paauglių elgesio krizes sąlygojantys veiksniai bei požymiai, padedantys globos namams ir jų bendruomenei pamatyti problemas bei numatyti koregavimo veiksmus, kad kokybiško ugdymo proceso metu būtų plėtojama vaiko individuali socializacija.

Išanalizavus ir apibendrinus pedagoginę, psichologinę, sociologinę literatūrą nagrinėjama tema, šiame darbe pateikiama susisteminta medžiaga, išskiriant psichologinius veiksnius, kurie turi įtakos elgesio krizių atsiradimui globos namuose. Gauti tyrimo rezultatai parodo, kad prevencinio darbo realizavimas globos namuose turi teigiamos įtakos globojamų paauglių psichologiniam-socialiniam funkcionavimui bei problemų sprendimui.

Darbo struktūra. Magistro darbą sudaro šios struktūrinės dalys: 5 skyriai, išvados ir rekomendacijos, literatūros sąrašas ir priedai. Baigiamajame darbe pateikti 27 paveikslai. Bendra darbo apimtis 77 lapai (be priedų).

1. PAAUGLYSTĖS AMŽIAUS TARPSNIS, KAIP KRIZIŲ PRIELAIDA

1.1. Teoriniai požiūriai į paauglio vystimąsi

Paauglystės amžius gana sąlygiškas. Dažniausiai jam priskiriamas amžiaus tarpsnis nuo 12 iki 15 metų. Paauglystė gali būti skirstoma į ankstyvąją – 12-14 metų ir vėlyvąją – 16-18 metų, 15-uosius metus laikant pereinamaisiais. Paauglystės periodizacijos sudėtingumas susijęs su nesinchroniška socialine ir psichine raida (Navaitis, 2001). Todėl net juridiniuose dokumentuose to paties amžiaus žmogus gali būti traktuojamas kaip ribotos atsakomybės nepilnametis ir kaip pilnateisis. Jungtinių Tautų organizacijos Vaiko teisių konvencijoje, galiojančioje ir Lietuvoje, teigiama, kad „vaiku laikomas žmogus, neturintis 18-os metų, jeigu pagal taikomą įstatymą jo pilnametystė nepripažįstama anksčiau“ (Navaitis, 2001).

Paauglystės chronologinių ribų nustatymą apsunkina nevienodas požiūris į šį raidos etapą. Kuris vienu teoretikų gali būti apibūdinamas ir kaip savarankiškas, nuoseklus perėjimas iš vaikystės į brandą, ir kaip kritinis laikotarpis, paženklintas įvairiomis krizėmis ir stresais (Berk, 2007).

Psichoanalitinis požiūris. Tradicinės psichoanalitinės teorijos požiūriu, paauglystės centre atsideria lytinio brendimo procesas ir su juo susijusios socialinės emocinės permainos. Latentinę stadiją keičia genitalinė. Atsinaujina Edipo konfliktas (Vaičiulienė, 2004). Paprastai Edipo konfliktas ankstesnėse stadijose neišsprendžiamas. Dėl Edipo konflikto paauglystėje susiduriama su kai kuriais sunkumais. Paauglys vis dar prisirišęs prie objekto, kuris yra Edipo konflikto šaltinis. Tačiau paauglio uždavinys šioje stadijoje – savo seksualinius interesus nukreipti už šeimos ribų ir ieškoti partnerio tarp bendraamžių. Psichoanalitikų manymu, maištavimas, emocinis nutolimas nuo tėvų paaugliui yra būtini jo autonomiškumui įtvirtinti, ego brandai pasiekti. Kai paauglys identifikuodamasis ir perimdamas tėvų draudimus išsprendžia Edipo krizę, savo seksualinius interesus nukreipia į aplinką ir tada jau gali normaliai bendrauti su šeima (Nasvytienė, 2005).

Paauglystė, pagal E. Eriksoną (1968), tai kritinis asmenybės tapatumo formavimosi laikotarpis. Šiuo kritiniu laikotarpiu, kai vyksta vaikystės patirties asimiliacija ir naujai iškyla praeities problemos, kai kurie paaugliai turi iš naujo išgyventi praeities krizes ir integruoti savyje anksčiau susiformavusius tapatumo elementus (pamatinis pasitikėjimas, autonomijos kūrimas, iniciatyvumo raida ir kt.). Šių elementų visuma ir apibūdina paauglių sunkumus. Pavyzdžiui, iš kūdikystės laikotarpio paauglystės tapatumo krizė „paveldi“ pasitikėjimo savimi ir aplinkiniais poreiki. Iš naujo gali būti išgyventi konfliktai, susiję ir su kitomis vaikystės stadijomis.

Psichoanalitinis požiūris į paauglystės amžiaus tarpą kritikuotinas, kadangi daugelis idėjų yra nepatikrintos, tyrimai remiasi atskirų atvejų analize. Be to ši teorija paaiškina tik jau įvykusius faktus. Išskirtinai akcentuojami agresiniai ir seksualiniai instinktai (Myers, 2000).

Kultūrinis antropologinis požiūris. Kultūrinis antropologinis paauglystės vertinimas kilo kaip reakcija į psichoanalitikų akcentuojamus biologinius veiksnius, kurie sukelia naujus impulsus ir troškimus. Kultūrinio antropologinio požiūrio atstovai daug mažesnę svarbą teikė tiek biologinių veiksnių įtakai, tiek paauglystės, kaip stresų ir audrų periodo, sampratai.

M. Mead (1961) ir R. Benedict (1960) darbuose pirmiausia buvo suabejota biologiniu paauglių elgesio paaiškinimu. Jos pabrėžė kultūrinių veiksnių svarbą. Šių autorių nuomone, paauglių elgesys labiau priklauso nuo kultūrinio mokymo negu nuo biologinių veiksnių. Jos kėlė klausimą, ar ištikrųjų paauglystė yra neišvengiamai didžiulio nerimo periodas (Žukauskienė, 1998).

Kaip parodė Mead (1961) darbai Samoa saloje, paauglystė nėra krizių ar stresų periodas, tik lėtai bręsta interesų ir veiklos sistemos. Į suaugusiojo žmogaus amžių pereinama laipsniškai ir nepertraukiamai, panaudojant ankstesnę patirtį, įgytą vaikystėje.

Benedict (1960) pabrėžė tęstinumo (nepertraukiamumo) ir netolydumo svarbą Vakarų kultūroje. Tęstinumas atspindi tradicinius arba tokius įsitikinimus, kurie persiduoda iš vieno raidos periodo į kitą. Benedict nuomone, pasikeitimai, susiję su paauglyste, gali vykti sklandžiai, ir, jeigu egzistuoja kultūrinis perimamumas, tolydumas, paauglys į suaugusiojo periodą pereina natūraliai, pamažu (Vaičiulienė, 1998).

Kultūrinis antropologinis požiūris yra visiškai priešingybė psichoanalitinei teorijai. Jis rodo, kad paauglio biologiniai pasikeitimai ne visada pasireiškia psichiniais konfliktais ir emociškai sumaištimi, nerimu.

Bihevioristinis požiūris. Skirtingai nuo psichoanalitinės teorijos atstovų, bihevioristai ypatingo dėmesio amžiaus tarpų raidai neskyrė. Vietoj raidos stadijų aiškinimo jie suformulavo teoriją apie elgesio dėsningumus, kurie gali būti pritaikyti bet kurio amžiaus bet kuriam individui. Pagrindiniai biheviorizmo dėsniai atskleidžia tarpusavio ryšius tarp įvykių, arba, kalbant bihevioristų terminais, tarp stimulo ir reakcijos. Kai kurios reakcijos yra automatiškos, tarsi refleksai. Šios reakcijos yra įgimtos tiek žmonėms, tiek gyvūnams. Tačiau dauguma elgesio pasireiškimų (reakcijų) nėra įgimti, jie yra išmokti per gyvenimą. Bihevioristai žiūri į gyvenimą kaip į nesibaigiantį mokymąsi, nes vienos reakcijos atsiranda, o kitos, nebetinkamos, dingsta. Tai išmokstama dviem būdais: klasikinės sąlyginės reakcijos ir operantinio sąlygojimo, kuriame svarbiausias yra pastiprinimas (Žukauskienė, 1998).

Specifiškai suprasdami elgesio priežastis ir pasekmes, psichologai pripažįsta, kad daugelį vaikų ir suaugusių atliekamų veiksmų lemia supanti aplinka, o ne sąmonėje slypinčios problemos ar paveldėtos ypatybės. Taigi, keičiant aplinkos sąlygas, galima keisti žmogaus elgesį. Tai, kad, remiantis biheviристų pasiūlymais, pavyksta pakeisti problemiška, agresyvią elgesį, patvirtina šios teorijos pagrįstumą (Wolpe, Plaud, 1997).

Biheviристai gana siaurai žiūri į paauglio asmenybės vystymąsi. Neakcentuojami vidiniai veiksniai, orientuojamasi ne į žmogaus sąmonę, o tik į elgesio analizę. Biheviризмas išsiskiria nenoru naudoti indukcinis metodus teorijos kūrime, biheviристinių teorijų atstovai teigia, kad vienintelis dalykas, kurį verta tirti – tai žmogaus elgsena, tuo tarpu daryti prielaidas apie giluminius psichikos procesus - negalima. Maždaug iki XX a. vidurio dauguma biheviристų (B. F. Skinner darbai) neigė netgi mąstymo procesą, nes jis negali būti patvirtintas objektyviais, atkartojamais stebėjimais. B. F. Skinner ir kiti radikalaus biheviризмo atstovai netgi bandė teigti, kad kalba – tai ne kas kita, kaip tam tikras įgytų refleksų rinkinys (Myers, 2000).

Socialinio išmokimo teorija. Socialinis mokymasis kartais vadinamas modeliavimu, nes žmonės modeliuoja savo elgesį, sekdami kitų žmonių elgesio modeliu. Vaikai gali pasirinkti tiek tinkamą, tiek netinkamą elgesio modelį, kopijuoti elgesį, aprangą, eisną, kalbėjimo stilių ir t.t. Tais modeliais gali būti tėvai, kiemo draugai, sportininkai. Socialinis mokymasis vyksta visą gyvenimą.

Ši mokymosi teorija leido biheviристамs padaryti išvadą, jog, norint pakeisti elgesį, būtina išanalizuoti artimiausią žmogaus socialinį tinklą, nes elgesį dažnai lemia ne viena aplinkybė ar atskiras elgesio modelis, o jų visų tarpusavio sąveika (Ormrod, 2003).

Socialinio išmokimo teorija pabrėžia, kad aplinka, su kuria susiduriame, nėra visiškai atsitiktinė, tad asmenybei daro įtaką ne tik ji, bet ir elgsena, asmens psichologinės savybės, t.y., vyksta nuolatinė individo ir aplinkos veiksmų tarpusavio sąveika. Socialinio išmokimo teorija padeda analizuoti nuolatinę aplinkos kintamųjų, mūsų individualių savybių ir mūsų elgesio – slapto ir atviro – tarpusavio sąveiką. Ši teorija pabrėžia kitų individų elgesio stebėjimo, modeliavimo, kitokio požiūrio ir emocinės būsenos svarbą.

Teorijos autorius A. Bandura (1999) elgesio modeliavimo procesą apibūdina taip: dėmesys kito individo elgesiui, stebėto elgesio išsaugojimas, jo atgaminimas ir motyvacija elgtis (pvz., žmogus, turintis tam tikrų psichologinių sutrikimų, stebėjęs kitą žmogų, turintį panašių problemų, bet gebantį daug sėkmingiau jas spręsti, bandys / išmoks modeliuoti savo elgesį). Pasak A. Banduros (1999) „vaikai vis labiau tampa išrankesni, stengdamiesi į ką nors būti panašūs (savo stebėjimo objektus). Stebėdami kitus, vaikai ugdo asmens elgesio normas, savarankiškumo jausmą, nes tik jų pačių sugebėjimai ir savybės padės jiems sėkmingai prisitaikyti“.

Socialinio išmokymo teorija asmenybės sampratą nagrinėja socialiniame kontekste, t.y., tuos asmens elgesio aspektus, kuriuos jis įgyja šiame socialiniame kontekste. Taigi asmenybė yra apibrėžiama per socialinio elgesio modelius. Ši kryptis asmenybės sampratai taiko mokymosi, pažinimo ir socialinės elgsenos dėsnius, ypač pabrėždama būdus, kuriais asmenybė veikia sąveiką su aplinka ir ta sąveika veikia asmenybę. Galima sakyti, kad daroma prielaida apie abipusį determinizmą – asmeniniai ir pažintiniai veiksniai kartu su aplinka veikia žmogaus elgesį. Taip pat ši teorija remiasi psichologijoje įtvirtintomis mokymosi bei pažinimo sampratomis ir primena apie socialinių aplinkybių svarbą (Myers, 2000).

Humanistinė raidos teorija. Teorinis C. Rogerso (1961) požiūris, kuriame akcentuojama individualumo svarba, susiformavo dėl jo kaip terapeuto patirties. Nors Rogersas atskirai netyrinėjo paauglystės, jo bendras domėjimasis raida ir asmenybės tobulėjimu leidžia geriau suprasti šį paauglystės periodą. Rogersas manė, kad tapatumo jausmas leidžia mums pamatyti save tokius, kokie mes iš tikrųjų esame. Sėkmingai asmeninis tapatumas pasiekiamas tada, kai tampama visiškai funkcionuojančia asmenybe.

Rogerso nuomone, ar pasiekama visiškai funkcionuojanti asmenybė, iš dalies priklauso nuo mūsų pasirengimo (pasiryžimo) būti atviriems patirčiai. Paauglystė, Rogerso teigimu, yra svarbus laikas tokiam atvirumui pasiekti. Paauglys yra linkęs kartkartėmis eksperimentuoti naujomis idėjomis ir siekia pažinti skirtingus gyvenimo aspektus. Vienas svarbiausių paauglio pasikeitimų yra perėjimas prie asmeninės, unikalios individualios pažiūrų sistemos, kuri gali būti panaudota jo gyvenimiškai patirčiai interpretuoti².

Tačiau ne visų paauglių vertybių sistema būna unikali. Daugelis jų tiesiog ir toliau mechaniškai kartoja savo tėvų pažiūras, vertybes, įsitikinimus. Tie, kuriems nepavyksta pasiekti asmeninės idealų sistemos, paprastai yra labai gynybiški. Todėl jie iškreipia realybę ir kuria stereotipinius, ribotus problemų sprendimo būdus. Paauglys, kuris tobulėja ir lieka atviras naujai patirčiai, gali matyti gyvenimą visai kitaip. Remdamasis savo paties reakcijomis, jis gali surasti kūrybiškus socialinių problemų sprendimus, kurie skiriasi nuo ankstesnių kartų sprendimų. Būdamas atviras, matydamas pasaulį kaip atvirą procesą ir pasitikėdamas savais sugebėjimais, paauglys gali judėti pilnatviško, keliančio pasitenkinimo jausmą gyvenimo linkme. Rogersas mano, kad tai yra labai sudėtingi tikslai, kuriems pasiekti reikia drąsos, pasiryžimo. Ne visose visuomenėse

² Carl Rogers Self Theory of Personality Development. [Žiūrėta 2011-04-20]. Pireiga per internetą: <<http://www.scribd.com/doc/28250013/Carl-Rogers-Self-Theory-of-Personality-Development>>.

yra sąlygos paaugliui realizuoti savo tikslus, tapti visiškai funkcionuojančia asmenybe (Žukauskienė, 1998).

Ši srovė atsirado kaip reakcija į biheviorizmo ir psichoanalizės dominavimą psichologijoje. Šios krypties teoretikai susikoncentravo į fenomenologiją (kur pirmoje vietoje buvo iškeliami subjektyvi psichinė patirtis), holizmą (t.y., reiškinio suvokimą kaip tam tikrą vientisą visumą, netolygią jos elementų sumai) ir savęs aktualizavimo svarbą. Taigi, humanistinės psichologijos atstovai siekia perkelti psichologijos dėmesį nuo žemesniųjų motyvų ir sąlygojančios aplinkos poveikio į sveikų žmonių tobulėjimo galimybes, pabrėždami asmens patirtį. Didelis dėmesys skiriamas atskiro žmogaus poreikiams, jo savasčiai (Myers, 2000).

Kognityvinė teorija. Kognityvinių teorijų požiūriu, individas atrodo aktyvus ir racionalus. Informaciją jis ne tik gauna, bet ir apdoroja, į stimulą ne tik reaguoja, bet ir suteikia jam prasmę. Individas pats tampa savo tikrovės kūrėju, sugeba kelti sau tikslus, planuoti, apmąstyti uždavinius.

Kognityvinio požiūrio psichologijoje pradžia laikomi J. Piaget darbai. J. Piaget iš esmės paaugliui paauglio psichologiją, formalaus operacinio mąstymo ypatumus. Paauglio raida pasižymi abstrakčiojo mąstymo vystymusi, gebėjimu panaudoti metakognityvinius įgūdžius (Vaičiulienė, 2004).

Vėliau atsirado ir kitų kognityvinių teorijų. Viena jų – informacijos apdorojimo (Sternberg, 1983). Ši teorija pagrįsta kokybiniais stadijų skirtumais. Manoma, kad kognityvinė raida vyksta nuolatos, nepertraukiamai, be kokybinių šuolių. Informacijos apdorojimo teorijos šalininkai, panašiai kaip ir išmokimo teoretikai, bando sukurti žmogaus elgesio teoriją. Jie nori tiksliai aprašyti funkcionavimą tokių svarbiausių procesų kaip suvokimas, dėmesys, atmintis. Iš kitų reikėtų paminėti ir socialinę kognityvinę teoriją, pagal kurią vaiko pažintinė raida vyksta jam sąveikaujant su labiau patyrusiais suaugusiais (Выготский, 1984).

Kognityvinės teorijos iš esmės tiria intelektą, ypač domisi percepcinių gebėjimų, kalbos ir sudėtingų mąstymo formų raida. Kognityviniai paauglio gebėjimai glaudžiai susiję su kitomis vystymosi sritimis. Kognityvinių gebėjimų moksliniai tyrimai padeda subtiliau pažvelgti į paauglio raidą kitose srityse. Pavyzdžiui, efektyvų individuacijos procesą paauglystėje lemia kognityvinės srities pakitimai (Light, 2002), jie taip pat veikia gebėjimą priimti moralinius sprendimus (Kohlberg, 1976).

Kognityvinės teorijos turi didelę praktinę reikšmę. Jos leidžia nustatyti, kada vaikas yra pasirengęs mokytis tam tikrų dalykų, spręsti tam tikras gyvenimo problemas (Vaičiulienė, 2004).

Kognityvinės teorijos šalininkai gana vienpusiškai analizuoja paauglio asmenybės raidą, išskirdami, kad mąstymas yra aktyvus procesas, mąstydamas žmogus suvokia savą pasaulį ir ši

protinė veikla yra daug galingesnė nei nesąmoningi motyvai ar stimulo ir reakcijos ryšys. Pabrėžiama, kad individai mąsto, kad jų mintys ir supratimas turi įtakos jų ateities veiksams ir mintims. Šios teorijos atstovai ypač domisi tais atvejais, kai mąstant sukuriama naujas elgesio būdas. Mažiau analizuojami motyvai ir elgesio pasekmės. Dėmesio centre yra kiekvieno asmens aktyvus mąstymas. Kognityvinė teorija iš esmės pakeitė raidos psichologiją, nes akcentavo ir tyrinėjo vaiko aktyvius protinius procesus. Mėginant suprasti vaiko mąstymo pobūdį, pripažinus vaiko vidinį poreikį naujoms protinėms struktūroms, kai senos nebetinka, galima suprasti, kodėl vaikas mąsto ir veikia tam tikru būdu. Ši teorija daugelyje šalių pakeitė vaiko mokymosi pobūdį, nes leido mokytojams ir mokiniams tapti partneriais mokymosi procese, pripažinti vaiko sugebėjimus ir poreikius. J.Piaget teorija yra ir kritikuojama, ypač psichoanalitikų, kurie teigia, kad mokslininkas nekreipė jokio dėmesio į vaiko emocijas (Myers, 2000).

Integruota raidos teorija. Kai kurie šiuolaikiniai teoretikai tiki, kad abu požiūriai, apibūdinantys paauglystės vystymąsi, tiek nuoseklus ir savarankiškas, tiek ir nenuoseklus - egzistuoja. Žmogaus vystymasis turi ir universalių ir unikalių kiekvienam individui būdingų savybių, kurias lemia paveldimumas ir aplinka. Šie veiksniai, sąveikaudami tarpusavyje daro didelę įtaką ne tik vaiko bruožų, bet ir gebėjimų formavimuisi (Rutter, 1993).

Mokslininkai į žmogaus gyvenimą žiūri kaip į nuolat besikeičiančią sistemą, kurią lemia biologiniai, psichologiniai ir socialiniai veiksniai.

Integruota vystimosi teorija pateikia prielaidas, jog vystymasis vyksta visą gyvenimą, yra įvairiapusiškas, nepaprastai lankstus, ir įtakojamas daugelio tarpusavyje susijusių veiksnių (Lerner, Theokas, Bobek, 2005).

Remiantis šia teorija, nėra įvardijamas amžiaus periodas, kuris labiausiai įtakotų žmogaus vystymąsi. Įvykiai pasireiškę tam tikru amžiaus tarpsniu gali turėti vienodai svarbų poveikį tiek ateities pokyčiams, tiek pažintinei, fizinei, emocinei bei socialinei raidai. Kiekvienas amžiaus periodas turi unikalius poreikius ir galimybes, kurie panašūs kiekvieno individo vystimosi procese. Nepaisant to, per visą gyvenimą, iššūkiai, su kuriais žmonės susiduria, ir pokyčiai, kuriuos sukuria, yra labai nevienodi laiko ir struktūros atžvilgiu. Integruotos raidos teoretikai akcentuoja, kad vystymasis yra lankstus visose amžiaus tarpsniuose ir stipresnį poveikį atlieka ne amžiaus nulemiami pokyčiai, o priešingai, aplinkos įtakoti neprognozuojami veiksniai. Todėl vietoj vieno aspekto, lemiančio žmogaus vystymąsi, integruota raidos teorija akcentuoja įvairių veiksnių įtaką, kurios gali atlikti tiek nuoseklus, tiek nenuoseklus pasikeitimus (Berk, 2007).

Apibendrinami, galime teigti, jog aptartos asmenybės raidos teorijos – tai rūpestingai patikrinti teiginiai ir hipotezės apie tai, kas žmonės iš tiesų yra, kaip jie elgiasi, kodėl elgiasi būtent

taip, ir kuo skiriasi vieni nuo kitų. Raidos teorijų esmė yra paaiškinti elgesį, t.y., duoti schemą, pagal kurią galima interpretuoti įvykius. Numatyti, kaip keisis žmogaus elgesys tam tikrose aplinkybėse (pvz., kaip keisis vaiko elgesys, priklausomai nuo vienokio ar kitokio auklėjimo).

Remiantis, išvardintomis paauglio raidos teorijomis, matyti, jog skirtingi teoretikai, savaip traktuoja ir interpretuoja patį paauglystės amžiaus tarpinį ir požiūrį į jį.

Vieni teoretikai paauglystę apibrėžia, kaip kritinį asmenybės tapatumo formavimosi laikotarpį, kuriuo vyksta vaikystės patirties asimiliacija ir naujai iškyla praeities problemos, todėl paaugliai turi iš naujo išgyventi praeities krizes ir integruoti savyje anksčiau susiformavusius tapatumo elementus (pamatinis pasitikėjimas, autonomijos kūrimas, iniciatyvumo raida ir kt.). Todėl šis amžiaus tarpnis apibūdinamas kaip konkuravimo, krizės bei lūžių laikotarpis. Ir dažnai paauglystė vadinama pereinamuoju, problemišku, konfliktišku, audrų ir stresų laikotarpiu.

Tačiau kitų teorijų šalininkai, prieštarauja tokiam požiūriui, ir teigia, jog paauglystė ištikrųjų nėra didžiulio nerimo, krizių ar stresų periodas. Tam tikrų atliekamų veiksmų pasekmes lemia paauglius supanti aplinka, o ne pasąmonėje slypinčios problemos ar paveldėtos ypatybės. Keičiant aplinkos sąlygas, galima keisti žmogaus elgesį. Ir į suaugusiojo žmogaus amžių pereinama laipsniškai, nepertraukiamai ir natūraliai, panaudojant ankstesnę patirtį, įgytą vaikystėje.

Galima daryti išvadą, jog abu teoriniai požiūriai apibūdinantys paauglystę egzistuoja, ir tik skirtingi požiūriai lemia skirtingą tų pačių dalykų interpretaciją.

Paauglio raidos supratimas tampa išsamesnis, pažvelgus į jį iš įvairių perspektyvų, nes ši sudėtingą raidos laikotarpį veikia įvairūs veiksniai: istorinis, kultūrinis kontekstas, socialinės interakcijos, tarpasmeniniai santykiai, biologinės bei kognityvinės permainos.

Norint geriau suprasti paauglystėje vykstančius procesus, prognozuoti tolesnę raidos trajektoriją, ieškoti veiksnių, lemiančių geresnį paauglio funkcionavimą, būtina išnagrinėti ir biologinę, pažintinę, bei psichosocialinę paauglio raidą.

1.2. Biologinė, pažintinė ir psichosocialinė paauglio raida

Remiantis aprašytais požiūriais į vaiko raidą, galima konstatuoti, jog vaiko vystymasis nėra tolygus procesas. Vienu požiūriu vystymasis vyksta lėtai, tolygiai, o kitu - įvyksta tiek daug pokyčių, kad nei pats vaikas, nei aplinkiniai negali greitai su jais apsiprasti, juos priimti. Šie periodai vadinami vystimosi arba amžių tarpinių krizėmis (Bulotaitė, Pivorienė ir kt., 2001).

Krizės laikotarpiu įvyksta pokyčiai visose vystymosi sferose - fizinėje, psichologinėje bei socialinėje.

Amžiaus tarpsnių krizės yra ypatingi, neilgai trunkantys ontogenezės periodai, kuriems būdingi ryškūs psichologiniai pasikeitimai. Skirtingai nuo neurozinių ar trauminių krizių, jos būtinos formuojantis normaliai asmenybei ir yra susijusios su sisteminiiais kokybiniais socialinių santykių, veiklos ir sąmonės pasikeitimais (Žukauskienė, 1998).

Šias krizes sąlygoja kiekvieno amžiaus tarpsnio pabaigoje išskylantys nauji poreikiai, pvz. mokytis, užsiimti reikšminga veikla, būti savarankišku, nepriklausomu ir pan. Šių poreikių nepatenkinimas ar net slopinimas ir sukelia krizę. Kuo didesnis atotrūkis tarp poreikių ir jų patenkinimo galimybių, tuo aštresnė krizė (Bulotaitė, Pivorienė ir kt., 2001).

E. Eriksonas (1968) (cit. Žukauskienė, 1998, p.136) išvardija tokius žmogaus raidos konfliktus, kurių sėkmingas išsprendimas lemia adekvačią socializaciją atitinkamame amžiaus tarpsnyje: vienerių metų krizė arba pirmųjų gyvenimo metų krizė; trejų metų krizė; septynerių metų krizė; paauglystės krizė.

Šias krizes plačiai analizavo savo darbuose Л. Выготский (1984), kuris teigė, kad vaiko perėjimas į naują amžiaus tarpsnį dažnai yra susijęs su ryškiais prieštaravimais tarp anksčiau susiklosčiusių tarpusavio santykių su aplinkiniais žmonėmis ir padidėjusių vaiko fizinių ir psichologinių galimybių. Šios krizės teigiamai veikia asmenybės brendimą, nors bendrauti su vaiku tuo metu yra gana sunku.

Petrulytės (2003) nuomone, išskiriami šie kritinių periodų ypatumai: sunku atskirti krizės pradžią ir pabaigą; krizė ateina nepastebimai; visuose kritiniuose perioduose yra kulminacinis taškas; dauguma vaikų, pergyvenančių krizę, yra sunkiai auklėjami; jei tai mokyklinis amžius – krenta pažangumas, vaikas nesidomi mokykliniais užsiėmimais, sumažėja bendras darbingumas. Šiuo laikotarpiu būdingi konfliktai su aplinkiniais. Vidiniame pasaulyje irgi daug pergyvenimų, dvejonų, konfliktų. Tačiau įvairiems vaikams krizė praeina skirtingai; šiame periode vystymuisi būdingas negatyvus charakteris. Vystymasis šiame periode atlieka lyg griaujamą darbą. Ankstesniuose perioduose ryškus vystymosi progresavimas krizės periodu užgęsta. Vaikas krizės periodu ne tiek įgyja, kiek praranda.

Viena iš ryškiausių vaiko raidoje krizių – tai paauglystės, kuri kyla ne tik dėl vidinio prieštaravimo, keičiantis vaiko socialinei situacijai, bet ją sąlygoja ir daugelis kitų veiksnių.

Paauglystės krizė - tai vienas sudėtingiausių ir prieštaringiausių žmogaus gyvenimo tarpsnių. Sudėtingas jis ne tik patiems paaugliams, bet ir aplinkiniams - tėvams, mokytojams. Paauglystė - pereinamasis laikotarpis nuo vaikystės į suaugusio žmogaus gyvenimą. Šiuo laikotarpiu įvyksta svarbūs pokyčiai fizinėje, psichologinėje ir socialinėje sferoje, atsiranda nauji poreikiai (Bulotaitė, Pivorienė ir kt., 2001).

Fizinis brendimas paauglystėje. Paauglystės pradžia yra ir sparčių fizinių kūno kitimų pradžia. Ryškiausi jų – kūno proporcijų ir ūgio. Paauglystėje augimo tempas toks pat kaip ir pirmaisiais gyvenimo metais (15-25 cm per metus). Augant kūnui keičiasi jo proporcijos, paauglys tampa fiziškai stipresnis, nors jo judesių koordinacija laikinai menkėja. Skirtingos lyties paauglių brendimo procesai pastebimai skiriasi. Esminis tarplytinis skirtumas – spartesnis mergaičių brendimas. Fizinis atskirų organų bei jų sistemų brendimas paauglystėje yra netolygus. Tai kartu su objektyviais sunkumais paaugliui kelia ir psichologinių sunkumų naujai suvokiant ir įvertinant save. Intensyvus brendimas paauglystėje susilpnina atsparumą ligoms, padidina dirglumą (Allen, Land, 1999).

Paauglys suvokia, kad jo kūno pokyčiai yra greitai pasibaigiančio tapsmo suaugusiuoju požymiai. Jis/ji bando save įvertinti, kaip atitinka suaugusio vyro ar moters vaidmenis, lygina save su bendraamžiais. Taigi ypatingai domisi savo kūnu ir net nežymius nukrypimus nuo jam neaiškios bei sunkiai nusakomos „normos“ suvokia kaip grėsmę. Kūno pojūčių įsisąmoninimas ir ištraukimas į kūno schemą – savojo kūno vaizdinių ir nuostatų į jį visumą – viena svarbiausių paauglio asmenybės tapatumo problemų (Grigaitė, 2006). Dėl brendimo variacijų ir paaugliams būdingo savęs lyginimo su bendraamžiais ar kokiais nors etalonais jiems sunku save adekvačiai vertinti, o pernelyg aukštas ar žemas vertinimas gali tapti agresyvaus ar depresyvaus elgesio paskata, lemti neurotiškas reakcijas, anoreksiją. Abiejų lyčių paaugliai savo antrinius lytinius požymius laiko visavertiškumo patvirtinimu, tačiau gali negatyviai reaguoti į pirminių lytinių požymių raidą (Navaitis, 2001).

Paauglio pažintinė raida. 11-16 gyvenimo metais kokybiškai keičiasi kognityvinės struktūros, plėtojasi abstraktus ir formalus mąstymas. J. Piaget (1994) (cit. Navaitis, 2001, p.9) nurodo, kad paauglystėje įsisavinamas naujas hipotetinis-dedukcinis mąstymas, sugebėjimas vadovautis bendresnėmis teorijomis ir jomis remiantis kurti dalines hipotezes, pritaikomas konkrečiu atveju. Kitas svarbus mąstymo pasikeitimas – propozicinio mąstymo raida. Paauglys išmoksta vertinti žodinius teiginius, jų vidinį neprieštaringumą ir tikslumą, kurio gali nebesieti su realybe, išmoksta samprotauti apie teiginių sąsajas. Taigi tiksliau ir visapusiškiau naudojasi kalba. Pažintinė raida lemia didėjančią paauglio gebėjimą stebėti save. Jis analizuoja nuosavas mintis, jausmus bei poelgius, o tam būtina patį save suvokti ir kaip subjektą, ir kaip objektą. Savistaba leidžia paaugliui geriau pastebėti prieštaravimus tarp minčių, žodžių ir poelgių, o tai skatina kurti idealus, kuriuos nebūtina tuoj pat išdėstyti ar įgyvendinti.

Paauglio asmenybės raida. Įvairių psichologinių teorijų šalininkai skirtingai aiškina paauglio asmenybės raidos priežastis ir esmę, tačiau daugelis jų sutinka, kad paauglys ieško asmeninio tapatumo. Greitai besikeičiant fizinei paauglio išvaizdai, socialiniam statusui ir

psichologinėms galimybėms, jam itin svarbu suvokti esmines savo savybes, jų ištakas praeityje ir potencialias galimybes ateityje, eksperimentuojant pasirinkti psichologinius ir socialinius vaidmenis, siektinus idealus. Paauglystėje įgyjamos galimybės išeiti už aplinkybių primesto tapatumo ribų ir savomis pastangomis įgyti pasirinktą identiškumą. Antra vertus, paaugliui dažnai sunku pasirinkti, jis perima grupės, socialinės aplinkos nuostatas, kurios gali neatitikti jo interesų. Paauglio „Aš“ raidą lemia brendimo ir statuso kaita. Jos sėkmė priklauso nuo tų uždavinių, kuriuos turi spręsti paauglys. Tarp pastarųjų pirmiausiai reikia pažymėti didesnio savarankiškumo įgijimą (planuojant savo laiką, pasirenkant vertybes, vaidmenis ir tikslus, nustatant ryšius su grupėmis, kurioms paauglys priklauso, įgyjant atsparumą kitų įtakai, frustracijai ir gebėjimą paveikti kitus); savęs vertinimo pakitimus (reiklumo sau didėjimas, įvairiapusis savęs vertinimas); gebėjimo pasirinkti ilgalaikius tikslus raidą; moralės raidą (Gučas, 1990).

Paauglio moralinė raida. Moralinės pozicijos turi tris komponentus: kognityvų (samprotavimai, vertinimai, nuomonės ir kt.), afektyvų (emocijos ir jų išraiškos), elgesio (pasirengimas veikti vienu ar kitu būdu). Naujos paauglio pažintinės galimybės, atsakomybės augimas keičia ir jo moralines pozicijas bei elgesį. Paauglystėje peržiūrimos moralinės vertybės, jos imamos mažiau sieti su tėvų autoritetu, laisviau interpretuojamos, o drauge ir abstrakčiau suvokiamos, sektinu pavyzdžiu tampa bendraamžių grupė ir jai svarbūs autoritetai. Tuo pat metu stiprėja paauglių konformizmas savo referentinei grupei bei nepakantumas jos nepripažįstamoms vertybėms. Paauglys idealistiškai vertina aplinkinius, t.y. reikalauja, kad šie atitiktų jo požiūriu, aukščiausius kriterijus. Jis taip pat egocentriškas, suvokia aplinkinius kaip nuolat besidominčius juo. Moralinė paauglio raida turėtų skatinti išsivaduoti nuo egocentrizmo, ugdyti specialius gebėjimus, sau ir kitiems taikyti tuos pačius dorovinio vertinimo kriterijus, atsižvelgti į aplinkinių ir savo poreikius bei interesus (Navaitis, 2001).

Paauglystę E. Eriksonas (1968) (cit. Žukauskienė, 1998, p.316) vertino kaip svarbiausią raidos stadiją, formuojantis tapatumui. Paaugliui svarbu pasiekti asmeninį tapatumą tuo metu, kai greitai keičiasi fizinė asmens išvaizda, emocinė ir psichologinė perspektyvos ir visuomeninis vertinimas. Kaip bus įveikta tapatumo krizė priklauso nuo to, kaip asmeniui pavyko nugalėti ankstesnių stadijų krizes.

Paaugliams neretai sunku suvokti šiuos staigius pakitimus, prisitaikyti prie naujų reikalavimų. Jie jaučiasi, kad jau nebėra vaikai, tačiau dar nepriimti ir į suaugusiųjų pasaulį. Visa tai sąlygoja prieštarumą paauglio elgesyje (Bulotaitė, Pivorienė ir kt., 2001): norą įsilieti į grupę - norą išsiskirti iš grupės; norą būti savarankišku - pagalbos laukimą; norą būti suaugusiu - nepasitikėjimą suaugusiųjų pasauliu; jautrumą, pažeidžiamumą - demonstratyvų agresyvumą;

romantikos siekimą - cinizmą; norą turėti savo požiūrio tašką - norą turėti autoritetą; bendravimo siekimą - vienatvės poreikį; seksualinius pergyvenimus - seksualinės patirties baimę.

Apibendrinant, galima sakyti, jog paauglio fizinei raidai būdingi individualūs skirtumai. Vieni bręsta anksčiau, kiti – vėliau. Šiam amžiaus tarpsniui būdingas spartus augimas ir lytinis subrendimas. Fizinis vystymasis netolygus ir intensyvus. Sparčiai kintant paauglio kūnui, lygiagrečiai vyksta kognityvinės srities esminės permainos. Paaugliui iškyla daugybė gyvenimiškų klausimų, kurie anksčiau jo nė kiek nejaudino. Tai įvairios moralinės dilemos, gyvenimo prasmės, ateities perspektyvos ir kiti klausimai. Taigi kognityviniai paauglio gebėjimai itin glaudžiai siejasi su kitomis jo raidos sritimis. Kognityvinių gebėjimų mokslo tyrimai padeda subtiliau pažvelgti į psichosocialinę paauglio raidą. Paaugliui nepakanka biologiškai ir lytiškai subręsti, kad taptų visaverčiu suaugusiuoju. Jis pradeda efektyviai naudoti savo intelektualinius gebėjimus, ieško asmenybės tapatumo, tampa psichologiškai nepriklausomas nuo tėvų, išplečia produktyvius santykius su bendraamžiais, suformuoja savo vertybių sistemą. Taip pat keičiasi ir paauglio moralinė raida, kai tėvų autoritetas pakeičiamas bendraamžiais, peržiūrimos vertybės.

Apibendrinami visą skyrių, galime teigti, jog paauglystė – svarbus vaiko vystimosi laikotarpis, visiškai pakeičiantis ankstesnes jo savybes ir pasižymintis netikėtu, šuolišku, arba priešingai, nuosekliu, vystimusi.

Vienų teorijų šalininkai, paauglystės amžiaus tarpsnį įvardija kaip audringo ir prieštaringo vystymosi laikotarpį, pakeičiantį palyginus gana ramų jaunesniojo mokyklinio amžiaus vaikų augimo ir jėgų kaupimo laikotarpį, tačiau kitos teorijos, priešingai, tai įvardija, kaip nuoseklų perėjimą į suaugusiųjų amžių, nepasižymintį stresu, krizėmis ar specifiniais elgesio ypatymais.

Pirmiausia, paauglystė susijusi su fiziologiniais pokyčiais. Jai būdingas staigus augimas ir kūno proporcijų kaita. Kūno pojūčių įsisąmoninimas ir įtraukimas į kūno schemą – savojo kūno vaizdinių ir nuostatų į jį visuma – viena svarbiausių paauglio asmenybės tapatumo problemų.

Pažintinė raida lemia didėjantį paauglio gebėjimą stebėti save. Jis analizuoja savo mintis, jausmus bei poelgius. Savistaba leidžia paaugliui geriau pastebėti prieštaravimus tarp minčių, žodžių ir poelgių, o tai skatina kurti idealus, kuriuos nebūtina tuoj pat išdėstyti ar įgyvendinti. Paauglys ieško asmeninio tapatumo. Paauglystėje įgyjamos galimybės išeiti už aplinkybių primesto tapatumo ribų ir savomis pastangomis įgyti pasirinktą identiškumą. Antra vertus, paaugliui dažnai sunku pasirinkti, ir jis perima grupės, socialinės aplinkos nuostatas, kurios gali neatitikti jo interesų

Naujos paauglio pažintinės galimybės, atsakomybės augimas keičia ir jo moralines pozicijas bei elgesį. Paauglystėje peržiūrimos moralinės vertybės.

Greitai besikeičiant fizinei paauglio išvaizdai, socialiniam statusui ir psichologinėms galimybėms, jam itin svarbu suvokti esmines savo savybes, jų ištakas praeityje ir potencialias galimybes ateityje, eksperimentuojant pasirinkti psichologinius ir socialinius vaidmenis, siektinus idealus.

Galima daryti išvadą, jog paauglystė suvokiama kaip pereinamasis laikotarpis iš vaikystės į suaugusiojo žmogaus amžių, kuriuo vyksta įvairūs pokyčiai. Tiek fiziniai, tiek sociopsichologiniai, tiek kognityviniai, keliantys emocinių ir elgesio sunkumų patiems paaugliams, jų artimiesiems iš socialinės aplinkos.

Pastebimas ir nevienodas paauglių vystimosi tempas bei subrendimo laikas, dėl ko paauglystės ribos yra gan sąlygiškos. Apie paauglystės pabaigą galima spręsti iš žmogaus fizinio, psichinio, socialinio ir psichologinio subrendimo, jo gebėjimo savarankiškai elgtis ir su atsakomybe priimti sprendimus.

Visos pateiktos ir aprašytos raidos teorijos (psichoanalitinė, bihevioristinė, socialinio išmokymo, kognityvinė, individualioji, humanistinė) yra nuoseklios prielaidų sistemos, kuriomis siekiama paaiškinti žmogaus vystimosi pokyčius, aptarti mechanizmus, dalyvaujančius vykstant šiam procesui.

Asmenybė nėra biologizuojama, psychologizuojama ar sociologizuojama, greičiau „sistematizuojama“, t.y., į individo raidą žvelgiama per įvairių kintamųjų matricą, dinamiškus skirtingų lygmenų santykius tarp jų. Įgimto/įgyto, biologinio/socialinio prado ar šuoliško/laipsniško vystymosi santykis, anksčiau supriešintas įvairių psichologų, dabar nebetenka dichotomijos atspalvio.

Raida nebėra paprastai suvokiama kaip prigimties ir aplinkos ginčas. Bet kokios biologinės reakcijos ar žmogaus vystymosi metu atsiradęs elgesys vertinamas kaip nuolat kintanti tarpusavio reguliacijos galimybių seka.

Visi šie pokyčiai ir prieštaravimai, vykstantys paauglio raidoje, dažniausiai sąlygoja jų elgesio krizes - agresyvumą, nepaklusnumą, konfliktiškumą, įtampą, depresiškumą, suicidines mintis, mokymosi sunkumus, alkoholio ar kitų psichotropinių medžiagų vartojimą. Retą paauglį aplenkia viena ar kita iš šių problemų.

2. EMOCINĖS IR ELGESIO KRIZĖS PAAUGLYSTĖJE

2.1. Krizės samprata

Krizės terminas plačiai naudojamas medicinoje dar nuo Hipokrato laikų. Jis reiškė ligos kulminaciją: kai ligos simptomai sustiprėja, o po to įvyksta persilaužimas, temperatūra krenta, būklė arba pagerėja, arba pablogėja (Liobikienė, 2006).

Kaip teigia Z. Pluzek (1996), krizės terminas daugiaprasmiškas: „Krizė vadinama situacija, kai būtina skubi aplinkinių pagalba ir intervencija į žmogaus aplinką“ (Pluzek Z., 1996, p.129).

R. K. Jameas ir B. E. Gillilandas (2001) pateikia kelis įvairių autorių krizės apibrėžimus:

1. Lindemanno ir Caplano dažniausiai psichologijoje vartojamas krizės apibrėžimas: „Krizė – tai sveiko žmogaus reakcija į sunkią situaciją, kurioje negalima pasinaudoti turimais problemų sprendimo įgūdžiais, nes jų nebepakanka“.
2. Belkino: „Krizė yra asmeniniai sunkumai ar situacijos, kurios trukdo žmonėms sąmoningai kontroliuoti savo gyvenimą“.
3. Carkhuffo ir Berensono: „Krizė yra krizė todėl, kad individai nežino, kaip galima įveikti situaciją“ (James, Gilliland, 2001).
4. Allporto: „Krizė – tai emocinio ir protinio streso situacija, reikalaujanti per trumpą laiką pakeisti perspektyvas. Perspektyvų pokyčiai dažnai sukelia asmenybės struktūros pokyčius. Žmogus neįstengia išlikti ramus ir neįstengia pasinaudoti įprastiniais prisitaikymo būdais“ (Pluzek, 1996, p. 130).
5. Lazaruso krizės apibrėžimas: „Krizė kyla tada, kai asmuo ar žmonių grupė apibrėžtą laiko tarpą susiduria su reikalavimais, kurių įvykdyti nepajėgia, arba yra beveik išsėmę savo galimybes įveikti sunkią situaciją“ (Pluzek, 1996, p.130).

Krizę gali sukelti tiek skausmingi, tiek džiugūs įvykiai. Kaip ir kiekvienas reiškinys, krizė pasižymi tam tikra jai būdinga dinamika, požymiais, trukme. Ji gali būti ūmi ir užsitęsusi, vienkartinė ir daugybinė. Krizė ištinka ir individus ir šeimas. Krizės išsivystymui svarbūs keturi faktoriai:

1. Įvykio ar sunkios, netikėtos situacijos stiprumas, žvelgiant iš kliento, o ne iš profesionalo perspektyvos.
2. Asmenybės branda, sugebėjimas susidoroti su sunkiomis situacijomis.

3. Laiko faktorius. Krizės gilumas dažnai yra tiesiog proporcingas įvykio staigumui ir trukmei.
4. Pagalbos resursai. Resursai gali būti formalūs ir neformalūs. Kuo platesnis ir stipresnis pagalbos resursų tinklas, tuo didesnė tikimybė greičiau gauti pagalbą. Ankstyva intervencija sumažina neigiamas krizės pasekmes.

Ne kiekviena sunki situacija sukelia krizę, tačiau kiekviena krizė sukelia tam tikrų sunkumų (Liobikienė, 2006).

Apibendrinami, galime teigti, kad krizės įvairių mokslininkų įvardijamos skirtingai. Visoms krizėms būdinga dinamika, jos dažniausiai būna nepageidaujamos ir susijusios su stresu, daro neigiamą įtaką žmonėms, aplinkai bei jų sukurtoms vertybėms, užtrunka tam tikrą laiko tarpą, turi palankią ar nepalankią baigtį.

Kiekvieno žmogaus išgyvenama krizė yra individuali, kaip individualus ir nepakartojamas yra kiekvieno žmogaus gyvenimas. Tačiau visos krizės turi ir bendrų bruožų, kurie yra sąlygomi išgyvenamo streso, frustracijos, vidinio konflikto suintensyvėjimo ar patiriamo smurto, todėl tikslinga atkreipti dėmesį į stresą, kuris gali būti kaip viena iš pagrindinių reakcijų, į emocijas ir elgesio krizes.

2.2. Emocinės ir elgesio krizės, kaip reakcija į stresą

Pasak A. Gučo (1990), suvokiant ir vertinant tikrovę, paaugliams kyla įvairių klausimų, kuriuose ieško atsakymo. Klausimų ir temų aktualumas priklauso nuo gyvenamo laikotarpio socialinių-ekonominių sąlygų, politinių įvykių ir kultūrinio gyvenimo. Vieni savo elgesiu greitai prisitaiko prie tradicinių ir artimiausios aplinkos normų, kiti lieka kritiškesni, visur įžiūri daugiau problemų. Paaugliai ima diferencijuotis: išsiskiria kūrybiški, iniciatyvūs, dalyvaujantys įvairiose popamokinėse veiklose.

Remiantis R. Lazarus ir S. Folkmano bei kitų psichologų, daugiausiai tyrinėjusių stresą bei jo įveikimą, darbas, stresas yra apibrėžiamas kaip būseną, kuri atsiranda tuomet, kai žmogui kyla grėsmė susidūrus su įvykiais, kurie suvokiami kaip gresiantys jo fizinei ar psichologinei gerovei, arba, kai žmogus nežino, kaip elgtis tokių įvykių metu. Stresinę būseną galima apibūdinti kaip norą įveikti suvoktą grėsmę arba prisitaikyti prie tų grėsmingų įvykių (Jusienė, Laurinavičius, 2007).

Stresas – žmogaus būseną, kylanti dėl įvairių ekstremalių poveikių – stresorių. H. Seljė (1967) (cit. Pikūnas, Palujanskienė, 2005) apibūdino stresą, žmogaus psichinės ir fiziologinės įtampos būseną, atsirandančią dėl išorinių ir vidinių dirgiklių poveikio. Tai bendras adaptacinis

sindromas, nespecifinė organizmo reakcija į kiekvieną nepalankų poveikį. Emocinis stresas kyla grėsmės, pavojaus situacijose. Įvairios streso formos, tokios kaip impulsyvumas, slopinimas, generalizuotumas sukelia psichinių procesų eigos pokyčius, emocinius poslinkius, keičia veiklos motyvaciją, sutrikdo judesius, kalbą.

H. Seljė (1967) (cit. Myers, 2000) manymu, visose stresinėse situacijose „pradedama veikti“ bendras adaptacinis (prisitaikymo) sindromas, susidedantis iš aliarmo, pasipriešinimo ir išsekimo stadijų.

Pasak J. V. Vaitkevičiaus, E. Grinienės, A.D. Šlapkauskaitės ir kt. (2001), stresas reiškia intelektualinių, emocinių, vegetacinių, motorinių funkcijų įtampą. Stresas gali būti emocinis nuo pervargimo, monotonijos, socialinių ir asmeninių problemų. Tai adaptacinių-apsauginių mechanizmų visuma, padedanti išlaikyti organizmo gyvybingumą. Pirmoje adaptacijos sindromo fazėje organizmas kaupia jėgas, antroje – formuoja adaptacines reakcijas, kurios padeda palaikyti homeostazę. Jeigu organizmas priverstas pereiti į trečiąją – išsekimo fazę, tada jam gresia liga ar žūtis.

A. Juodraitis (1999) teigimu, vaikų elgesio sunkumus sukelia vaiko nemokėjimas kontroliuoti savo emocijų arba negebėjimas išgyventi tas emocijas, kurių iš jo laukia tėvai, auklėtojai, mokytojai. Aiškinant emocinio stabilumo sampratą, jo prigimtį, priklausomybę nuo atliekamos užduoties, palaikymo būdą ir pan., išskiriamos keturios pagrindinės kryptys:

- Emocinis stabilumas siejamas su valios pasireiškimais.
- Psichiniams procesams būdingas integralumas ir dėl to matomi sudėtingi psichiniai dariniai.
- „Emocinis stabilumas – tai temperamento savybė“
- Emocinis susijaudinimas charakterizuojamas įvairių organizmo funkcijų aktyvumo būseną, psichinio pasiruošimo įvairiems nelauktiems veiksniams padidėjimu, todėl susijaudinimas yra būtina sąlyga panaudoti asmenybės resursus atliekant bet kokią veiklą.
- Kiekvienas psichinis (pažintinis, emocinis, valios) procesas yra santykinai nepriklausomas nuo kitų ir pasižymi specifinėmis savybėmis. Tai reiškia, kad nei valios, nei pažintinės, nei asmenybės savybės nebūtinai yra emocinio proceso dalis (Juodraitis, 1999).

J. Pikūnas, A. Palujanskienė (2005) teigia, kad psichinė įtampa - stresas paauglystėje yra tiesiogiai susijusi su specifiniais uždaviniais, kuriuos išsprendęs paauglys pasirengia jauno suaugusiojo gyvenimui. Vienas tokių uždavinių yra savojo identiteto paieška. E. Erikson (1968) mano, kad identitetas yra paauglio ir visuomenės kitimo vidinis išgyvenimas, pasiekiamas per įtampos, sumaišties, nepriimtino kitiems elgesio apraišką. Todėl galima teigti, kad stresas – natūrali emocinė paauglio būseną. Viso to tikslas – psichinė priklausomybė nuo kitų. Stresą jaučiame, kai mūsų gyvenimui būdinga pusiausvyra sutrikdoma. Kai žmogus išmoksta eiti į pasaulį ir vėl grįžti į save, nebijo įvairių patyrimų, moka juos integruoti į jau turimų tarpą, jis tampa atsparus stresui (Pikūnas, Palujanskienė 2005).

A. Gučo (1990) teigimu, paauglystėje atsiranda naujų interesų, paaugliui kyla noras nuodugniau pažinti pasaulio reiškinius, todėl jo interesai ima nebesutapti su aplinkiniais. Dėl įvairių priežasčių kylantys konfliktai: per didelis krūvis besiformuojančiai asmenybei, nuolatiniai bėrimai, baimės, varžymai kelia natūralų priešingumą – afektines reakcijas.

Viena iš pagrindinių emocinių savybių - situacijų suvokimas, teigia И. Кудрявцев (1999). Susijaudinimai arba afektai atsiranda esant tam tikroms aplinkybėms:

- pavojingoms gyvybei, socialiniam prestižui, garbei, savigarbai, savęs įvertinimui, orumui kaip pačios asmenybės, taip ir tų asmenų, su kuriais jis save sutapatina;
- poreikių tenkinimo kliūtys atsiranda dėl vidinių paskatų (motyvų) kolizijų;
- naujos neįprastos asmenybei situacijos, kurių įvaldymui subjekto patirtyje nėra paruoštų, apribotų elgesio programų;
- netikėtumai.

Streso reikšmė yra nepaprastai svarbi ir aktuali kaip išorinio spaudimo jėgos ir neurotiškumo santykio tyrimo problema, teigia A. Juodraitis (1999). Stresinės situacijos lemia stiprias ar ilgalaikes frustracijas. Emociškai labilios asmenybės turi daugiau galimybių dėl stresinių situacijų poveikio įgyti psichinės sistemos sutrikimų (taip pat ir neurotinių). Daugelio mokslininkų tyrimai patvirtina, kad emocionaliai stabiliems ir integruotiems asmenims būtinas stiprus stresas; emocionaliai labiliems ir silpnai integruotiems asmenims pakanka ir silpnesnio streso patirti neurozes. Atsparumą stresui sąlygoja ir intelektualumas bei socialinis išsivystymas, kadangi jie lemia ir adaptaciją (Juodraitis, 1999).

R. Bandžiuviene (1994) teigimu, stresas, įtampa alina žmogaus fizines ir psichines jėgas, daro jį dirglų, suirzusį, depresyvų ar agresyvų. Mažėja žmogaus darbingumas, kūrybiškumas, blogėja santykiai su aplinkiniais. Visas su stresu susijusias reakcijas galima būtų suskirstyti į grupes:

- 1) psichinės (emocinės) reakcijos: pyktis, susierzinimas, baimė, įtampa;
- 2) fizinės (fiziologinės) reakcijos: padažnėja pulsas, išpila prakaitas, ištempia raumenys, sudrėksta rankos;
- 3) elgesio reakcijos: gestikuluojama, atliekami nervingi judesiai, pakyla balsas, tylima;
- 4) mąstymo pokyčiai: mintys sustingsta, sukasi apie vieną ir tą patį, įkyriai kartojami, tampa sunkiai valdomos.

V. Kalpokienės (2005) teigimu, stresui atsparesnės asmenybės su tokiais bruožais kaip optimizmas, tvirtumas, vidinė darna, išmokimas pasinaudoti naujomis galimybėmis. Žmogus, susidūręs su stresu, visą laiką vertina tai, kas vyksta, kartu įvertindamas turimus resursus, kurie leidžia kontroliuoti įtampą keliančius reikalavimus. Streso įveikos metu žmogus keičia arba aplinkybes, arba jų interpretaciją, tačiau įveika gali būti ir neproduktyvi (nerimavimas, ignoravimas ir pan.). Specialistai akcentuoja, kad daugėja elgesio sutrikimų turinčių paauglių, kurie vartoja alkoholį, kaip streso įveikos sprendimo priemonę, nusikalsta, bėga iš namų. Jų streso įveika nėra nukreipta į problemą, o tik į emocijas ir agresyvi. Jei paaugliai gauna palaikymą ne iš tėvų, o iš draugų, neretai skatinamas blogas elgesys.

Pasak L. Rimkutės (2008), vienas rimčiausių neigiamų streso padarinių – liga. Profesinėje srityje ilgalaikis stresas gali sukelti išsekimo arba „perdegimo“ sindromą, nuo kurio atsitiesti gali prireikti net rimtos specialistų pagalbos.

Mūsų kūnas turi natūralų, integruotą būdą reaguoti į stresą arba pavojingas situacijas. Tai vadinama „kovos“ ar „bėgimo“ reakcija. Ši reakcija yra organizmo primityvus, automatinis, įgimtas atsakas, kuris parengia mūsų kūną „kovai“ arba „bėgimui“ nuo suvokiamo užpuolimo, žalos arba grėsmės mūsų išlikimui.

Pasak fiziologo W. Cannon (2009), ši reakcija yra laidinis signalas mūsų smegenims apie galimą ar numatomą pavojų. Kai „kovos“ ar „bėgimo“ reakcija yra aktyvuojama, tuomet viskas, kas supa mus, suvokiama kaip galima grėsmė išlikimui. Ne tik aplinką, bet ir žmones pradedame laikyti priešiškus sau, baimė tampa perdėta, mąstymas iškreiptas. Į viską žvelgiame per galimą pavojaus filtrą. Baimė tampa prizme, per kurią matome pasaulį. Žmogaus kūnas ne visada gali atpažinti skirtumus tarp realios ir įsivaizduojamos grėsmės. Todėl tas situacijas, kurias intrepretuojame kaip pavojingas, taip į jas ir reaguojame, nors pavojus nėra realus. „Perdegimas“ yra neišvengiamas, kurio pasekoje, padidėjus streso hormonui, žmogus pasirenka „kovos“ ar „bėgimo“ būseną. Visa tai sukelia tokias organizmo pasekmes, kaip nerimas, prasta koncentracija, depresija, beviltiškumas, nusivylimas, pyktis, suicidinis elgesys, liūdesys ar baimė.

Apibendrinant stresinio patyrimo ir jo įveikos paauglystėje specifiškumą, galima teigti, kad kasdieniai pykčiai, konfliktai tarp skirtingų mūsų elgesio motyvų, kontrolės galimybių suvokimas gali būti svarbiausia streso priežastis. Gebėti susidoroti su stresu, reikštų gebėti spręsti problemas. Streso įveikai, kaip vienai iš reikšmingiausių adaptacijos indikatorių, reikšmės gali turėti vaikystėje patirti išgyvenimai, aplinka, kurioje vaikas gyvena, tarpusavio santykiai su aplinkiniais, bei psichologinė paauglio būseną. Paauglių stresinės situacijos gali sukelti ilgalaikes ar trumpalaikes pasekmes, įtakojančias asmenybės raidą, todėl toliau apžvelgsime išreikštą ir neišreikštą agresiją, kurias gali išprovokuoti nekontroliuojamas stresas.

Agresija apibrėžiama kaip bet koks priešiškas elgesys, siekiant pakenkti psichologiškai ar fiziškai kitiems arba sau (vadinamoji autoagresija). Agresyvus elgesys yra vienas iš dažniausių žmogaus atsakų į grėsmę ar įtampą keliančių aplinkybių, arba atsakas į nepatenkintus poreikius, į kliūtis, su kuriomis susiduriama, siekiant užsibrėžto tikslo. Agresyviai elgiamasi tuomet, kai nėra saugu (taigi norima įbauginti kitą), ir kai negauni to, ko labai reikia ar norisi (Turnbull, Paterson, 1999).

Paprastai paauglystėje agresyviai elgiamasi norint apsaugoti save, įsitvirtinti, siekti pripažinimo, įvertinimo ar patenkinti poreikius. Tačiau svarbu atkreipti dėmesį į keletą dalykų. Pirmiausia, tikėtina, kad kuo nesaugesnis jausis paauglys, tuo agresyviau jis elgsis. Nesaugumas gali rasti iš ankstesnės patirties, iš nesaugios, visiškai neprognazuojamos ar agresyvios aplinkos arba iš nesaugių, nepastovių, nuspėjamų ar smurtinių santykių su vaiką globojusiais asmenimis. Antra, kadangi agresija siejama su nepatenkintais poreikiais, agresyvus elgesys būdingesnis paaugliams, kurie jaučiasi negaunantys to, ko jiems labiausiai reikia. Trečia, žmogui vystantis tam tikras kiekis agresijos reikalingas, kad galėtų atsiskirti nuo globojančių asmenų ir save apginti bei įtvirtinti. Todėl kuo labiau paauglys kontroliuojamas aplinkinių, kuo labiau ribojamas jo savarankiškumas, kuo mažiau jis turi galimybių ir gebėjimų atsiskleisti ir įsitvirtinti (tai yra parodyti, koks jis išskirtinis, gebantis, vertas pagarbos ir įvertinimo) tinkamais būdais, tuo agresyviau jis linkęs elgtis (Campbell, 1998).

Svarbu pastebėti ir tai, kad agresija ne visuomet reiškia tiesiogiai, atvirai, aktyviai. Kartais stebima vadinamoji pasyvioji agresija. Pasyvioji agresija – tai slepiamas priešiškas elgesys, kai siekis kenkti kitam pasireiškia ne atvirai priešišku elgesiu, bet netiesioginiais veiksmais ar poelgiais. Kitaip tariant, žmogus išoriškai gali atrodyti susitvardęs, net malonus, bet iš tiesų daro viską, kad pakenktų kitam. Arba kaip tik nedaro to, ko yra prašomas, ir tokiu būdu mėgina pakenkti. Pasyviosios agresijos ypač daug hierarchinėse struktūrose ar socialinėse situacijose, kada dėl tam tikrų priežasčių negalima atvirai rodyti priešiškumo (Gailienė, Bulotaitė, Sturlienė, 2002). Todėl ir

sulaikomi ar apklausiami paaugliai neretai yra pasyviai agresyvūs: tyli ar visiškai nereaguoja kalbinami, sutinka su reikalavimais ar pasiūlymais, bet jų nevykdo ar daro priešingai. Tokiu būdu jie išreiškia savo pyktį ar nepasitenkinimą, mėgina apsaugoti save, slepia savo nerimą ir išgąstį. Nors suaugusiųjų akimis gali atrodyti, kad taip jie labiausiai kenkia sau, patys paaugliai to neįsisąmonina. Leidimas paaugliui atvirai (žodžiais) išreikšti savo nerimą ar pyktį, tikėtina, labai palengvintų tolesnį bendravimą ir bendradarbiavimą su juo (Chomentauskienė, 1995).

Panašiai atsitinka ir autoagresijos atveju, kai priešiškas elgesys nukreipiamas į save, ne į kitus. Galima įvairi autoagresija, pradedant depresija (kuri kartais apibrėžiama kaip į save nukreipta agresija), baigiant fiziniu savęs žalojimu ir savižudybėmis. Kai kuriems žmonėms jų vidinė būseną yra pernelyg psichologiškai sunki, skausminga, ir vienintelis būdas, kurį jie mato tai būsenai palengvinti – tai fizinis skausmas, kurį patiria žalodami save. Jie iš tiesų tuomet pasijunta geriau, kad ir kokie rimti būtų sužalojimai. Dažniausiai save žaloja asmenys, kurie jaučiasi negalintys ar nepajėgiantys kontroliuoti to, kas vyksta jų gyvenime, kurie jaučiasi labai vieniši, apleisti, nemylimi. Dėl minėtų paauglystėje išgyvenamų sunkumų savęs žalojimų esti ir šiame amžiuje. Paauglių savižudiškus polinkius Lietuvoje tyrinėję N. Žemaitienė ir A. Zaborskis (2004) nurodo, kad savižudiški polinkiai būdingi trečdaliui (32,5 proc.) vienuolikos, trylikos ir penkiolikos metų amžiaus Lietuvos moksleivių. Autorių duomenimis, beveik dešimtadalis moksleivių buvo dažnai galvoję apie savižudybę, kūrę konkrečius savižudybės planus ar bandę nusižudyti. A. Laskytė ir N. Žemaitienė (2009) nurodo, kad daugiau nei 7 proc. 15–17 metų Lietuvos paauglių yra bandę sąmoningai save žaloti.

Unikalius rezultatus, leidžiančius giliau pažvelgti į paauglių savižudybės procesą, pateikia N. Žemaitienė ir A. Zaborskis (2004), kurie pačių paauglių prašė nurodyti galvoti apie savižudybę skatinančias priežastis. Dažniausiai Lietuvos paauglių nurodomos priežastys buvo slegiantys jausmai, nesėkmės ir sunkumai moksle, santykiuose su tėvais ir bendraamžiais, smurtas, netektys, skrybros, ryškūs gyvenimo pokyčiai (pavyzdžiui, ligos), materialiniai sunkumai. Save žaloti taip pat gali būti būdinga ribinio tipo asmenybės sutrikimą ar psichikos sutrikimą turintiems asmenims.

Tiesa, kartais savęs žalojimas ar kitokia autoagresija gali būti mėginimas manipuluoti aplinka. Tai yra šitaip asmenys gali reikalauti dėmesio, gauti kokios nors naudos (pvz., patekti gydytojų priežiūron) ar tiesiog bandyti įbauginti, grasinti personalui (ypač dažnai pasireiškia areštinėse). Tačiau iš esmės savęs žalojimas dėl vidinio psichologinio skausmo skiriasi nuo savęs žalojimo, norint manipuluoti aplinka. Pirmiausia pačiu reagavimu į skausmą: pirmuoju atveju fizinis skausmas tarsi mažiau jaučiamas, tik jis ir padeda atsitokėti iš sunkiai pakeliamo vidinio nerimo. Antra, pirmuoju atveju savęs žalojimas paprastai vyksta vienumoje, kitiems nematant.

Antruoju – jei taip siekiama manipuluoti kitais ar juos įbauginti – autoagresija būtinai bus reiškiamą kitų akivaizdoje. Ir vienu, ir kitu atveju savęs žalojimas yra rimta problema, reikalaujanti greito ir profesionalaus reagavimo (Dear, Thomson, Hills, 2000).

Agresijos proveržiams neretai būdingas dar vienas ypatumas – agresijos perkėlimas. Minėjome, kad agresijos priežastis gali būti paauglio vidinis nepasitenkinimas dėl nepatenkintų poreikių, dėl savarankiškumo ribojimo ar dėl bauginimo. Tačiau žmonės ar aplinkybės, į kurias nukreiptas priešiškas elgesys siekiant pakenkti, gali neturėti nieko bendra su tuo nepasitenkinimu. Savo kasdieniniame gyvenime irgi galime pastebėti atvejų, kai išliejame pyktį ant namiškių, nors jį sukėlė kolegos darbe. Arba šaukiame ant vaiko, nors iš tiesų pykstame ant sutuoktinio. Pagaliau aprėkiame pardavėją ar praeivį gatvėje, nors esame nepatenkinti savimi. Panašiai atsitinka ir paaugliams. Susikaupusį pyktį ir nuoskaudą dėl tėvų kontroliuojamo ar žeminamo elgesio paauglys gali nukreipti į silpnesnius ir ne tokius „pavojingus“ bendraklasius. Įtampą dėl grasinimų mokykloje paauglys gali išlieti gadindamas mokyklos inventorių (Žukauskienė, 2006).

Būtina pastebėti, jog apskritai agresyvus elgesys – tapimas agresoriumi – dažnai siejamas su agresijos iš kitų ar smurtinio elgesio potyriu. Jungtinėse Valstijose nepilnamečių įvykdytų itin smurtinių nusikaltimų (pvz., kai buvo nušauta keliolika mokinių ir mokytojų) tyrinėtojai pastebi, jog tai įvykdę asmenys patys ilgą laiką patyrė tyčiojimąsi, priekabiavimą, jų atžvilgiu buvo smurtaujama (Cillessen, 2002).

Kiekvienu konkrečiu atveju veikia vadinamieji rizikos ir apsauginiai veiksniai, didinantys arba mažinantys paauglio agresyvaus elgesio tikimybę.

Apibendrinami galime teigti, kad suicidinis elgesys ir jo apraiškos yra viena iš dažniausiai pasitaikančių paauglių psichikos sveikatos problemų tiek Lietuvoje, tiek pasaulyje. Mokslininkai, tyrinęję paauglių savižudiškus polinkius, pateikė išvadas, jog net trečdaliui Lietuvos mokyklinio amžiaus paauglių, būdingas autodestruktyvus elgesys prieš save. Dalis tokių vaikų, kaip teigiama, buvo dažnai galvoję apie savižudybę, kūrę konkrečius savižudybės planus ar bandę nusižudyti. Patys paaugliai, kaip teigiama, nelinkę ieškoti pagalbos ir neigia jos poreikį. O suicidinį elgesį provokuojantys veiksniai dažniausiai įvardijami kaip stresiniai gyvenimo įvykiai ir konfliktai, savižudybės priemonių prieinamumas ir socialinės aplinkybės, tokios kaip aplinkoje vyraujantis požiūris į savižudybę, masinių informavimo priemonių įtaka.

Apibendrinami skyrių, prieiname prie išvados, jog stresas yra apibrėžiamas kaip būseną, kuri atsiranda tuomet kai žmogui kyla grėsmė susidūrus su įvykiais, kurie suvokiami kaip gresiantys jo fizinei ar psichologinei gerovei arba, kai žmogus nežino, kaip elgtis tokių įvykių metu. Įvairios

streso formos, tokios kaip impulsyvus, slopinamas, generalizuotas sukelia psichinių procesų eigos pokyčius, emocinius poslinkius, keičia veiklos motyvaciją, sutrikdo judesius, kalbą.

Stresas paauglystėje yra tiesiogiai susijęs su specifiniais uždaviniais, kuriuos išsprendęs paauglys pasirengia jauno suaugusiojo gyvenimui. Tačiau jų neišsprendus, stresas pasireiškia reakcijomis, kuriosalina žmogaus fizines ir psichines jėgas, daro jį dirglų, suirzusį, depresyvų ar agresyvų. Mažėja žmogaus darbingumas, kūrybiškumas, blogėja santykiai su aplinkiniais. Mūsų kūnas turi natūralų, integruotą būdą reaguoti į stresą arba pavojingas situacijas. Tai vadinama „kovos“ ar „bėgimo“ reakcija. Ši reakcija yra organizmo primityvus, automatinis, įgimtas atsakas, kuris parengia mūsų kūną „kovai“ arba „bėgimui“, nuo suvokiamo užpuolimo, žalos arba grėsmės mūsų išlikimui. „Perdegimas“ yra neišvengiamas, dėl kurio, padidėjus streso hormonui, žmogus pasirenka „kovos“ ar „bėgimo“ būseną. Visa tai sukelia tokias organizmo pasekmes kaip nerimas, prasta koncentracija, depresija, beviltiškumas, nusivylimas, pyktis, suicidinis elgesys, liūdesys ar baimė.

Neišreikštas pyktis – tai viena iš organizmo reakcijų, kurias sukelia stresas. Jis įvardijamas, kaip pasyviai agresyvus elgesys, kurį paauglys gali panaudoti ne tik prieš aplinkinius, bet ir prieš patį save. Tokie elgesio simptomai – rimčiausi suicidinio elgesio pranašautojai.

Mokslininkų aprašyti tyrimų rezultatai pastarajame skyriuje leidžia teigti, kad savižudybės ir bandymai žudyti yra reikšminga paauglių psichikos sveikatos problema, kadangi paauglystė yra ypač jautrus laikotarpis suicidinio elgesio modelio formavimuisi, o bandymai žudyti paauglystėje tik sustiprina nuostatą, kad savižudybė yra tinkamas problemų sprendimo būdas. Dažniausiai Lietuvos paauglių nurodomos priežastys, skatinančios galvoti apie savižudybę - slegiantys jausmai, nesėkmės ir sunkumai moksle, santykiuose su tėvais ir bendraamžiais, smurtas, netektys, skyrybos, ryškūs gyvenimo pokyčiai (pavyzdžiui, ligos), materialiniai sunkumai.

Galima teigti, kad paauglystės laikotarpiu vaikams kyla begalė sunkumų, o norint juos išspręsti, reikia ieškoti pagalbos. Šiame skyriuje nėra aptariama, kokios krizės pasireiškia kitai paauglių grupei, kurie yra apgyvendinami vaikų globos namuose, ir su kokiomis problemomis jie susiduria, nes tėvų praradimas arba atsiskyrimas nuo jų, artimiausios aplinkos atstūmimas yra vienas didžiausių stresą sukeliančių veiksnių. Todėl kitame skyriuje aptarsime emocines ir elgesio krizes, pasitaikančias vaikams, gyvenantiems globos namuose.

3. ELGESIO KRIZĖS GLOBOS NAMŲ KONTEKSTE

Tėvų praradimas arba atsiskyrimas nuo jų, artimiausios aplinkos atstūmimas yra vienas didžiausių vaikui stresą sukeliančių veiksnių. Ypač tai pasakytina apie vaikus, kurie ne įvaikinami, o apgyvendinami vaikų globos namuose. Tokia padėtis susiklosto tada, kai biologiniai tėvai miršta arba tėvai su vaikais netinkamai elgiasi, jais nesirūpina (Žukauskienė, Leiputė, 2002).

Tėvų netektis griaua visą vaiko pasaulį. Nerimas, išgyvenamas išsiskyrus su artimu žmogumi, labai veikia vaiko psichinę sveikatą. Psichologiniai tyrimai rodo, kad atsiradęs nerimas stipriai pažeidžia ir sulėtina vaiko psichosocialinę raidą.

Vaikai, augantys vaikų globos įstaigoje, turi elgsenos ir charakterio sutrikimų. Tai sąlygoja šių vaikų asmenybės savybės, kurių formavimuisi didelę įtaką daro patirtos dvasinės traumos ir netektys. „Tėvų palikti vaikai paskęsta giliuose nereikalingumo jausmuose, kurie stipriai pamina jų savigarbą ir kartu meilę sau. Jie nepavargdami siekia kompensuoti tai pykčiu, agresyviu reiklumu, kurio priežastis – poreikis užmaskuoti jų skausmo priežastį. Tie vaikai gali sukurti tik persekiotojo ir persekiojamojo santykius, kuriuose dominuoja agresyvumas ir negailestingumas ne tik kitiems, bet ir sau”. Į vaikų globos namus vaikai nepatenka iš gero gyvenimo. Čia, kartu su netekties jausmais, jie atsineša ir ankstesnio gyvenimo pasekmes (Leliūgienė, 2002).

J. Kovalenkoviėnė, I. Leliūgienė (2005), remdamasi užsienio autorių moksliniais darbais, pateikia dažniausiai pastebimus elgsenos ir charakterio sutrikimų požymius, būdingus vaikų globos įstaigų auklėtiniams: agresyvumas, uždarumas, neprisitaikymas, baimė, nerimas, atstūmimas, valios nebuvimas (Kovalenkoviėnė, Leliūgienė, 2005).

Agresyvumas. Dauguma vaikų į globos įstaigą patekė iš asocialių šeimų, jau yra išsiugdę tam tikras neigiamas savybes, perėmę šeimoje egzistuojantį destruktivų bendravimo, tarpasmeninių santykių modelį ir patys tapę pikti, šiurkštūs, pagiežingi, kerštingi, nepaisantys visuotinai priimtinių elgsenos normų. Instituciniai vaikai nemoka priimtinais būdais paprašyti, paaiškinti savo poelgių. Jiems nesvetimas vagiliavimas, melavimas, išsisukinėjimas. Tarpusavyje iškilusias problemas vaikų globos įstaigų auklėtiniai dažniausiai sprendžia naudodami fizinę jėgą, nevengia vienas kitą skaudžiai ižeisti, dažnai priešinasi auklėtojų nurodymams, viešose vietose demonstratyviai neklauso auklėtojų. Agresyvumą, destruktivumą, demonstratyvų konfliktavimą su pedagogais ir bendraamžiais lemia nepakankamas poreikių paisymas ir tenkinimas, gilinimasis į emocinius išgyvenimus (Cook, Spinazzola, Ford ir kt., 2005).

Uždarumas. Gyvendami uždaroje įstaigoje, neturėdami artimo žmogaus, kuriuo galėtų pasitikėti, instituciniai vaikai užsisklendžia savyje, nepasitiki ugdytojais ir bendraamžiais. Dėl

pilnaverčio bendravimo su suaugusiais nebuvimo, neišsiugdyto pasitikėjimo suaugusiuoju, atsiranda baimė atsiverti, todėl išgyvenimai, tikrosios baimės, nerimo, destruktivaus elgesio priežastys yra slepiamos. Bijodami būti nesuprasti, atstumti, pašiepti, instituciniai vaikai nelinę kitiems pasakoti savo išgyvenimų.

Neprisitaikymas. Vaikų globos įstaigų auklėtiniai jaučiasi kitokie nei kiti. Augant uždaroje institucinėje aplinkoje nesusiformuoja pilnaverčiai socialiniai ryšiai. Prisitaikymą komplikuoja nepasitikėjimas savimi, kuriam įtakos turi ir formalus pedagogų bendravimas su auklėtiniais.

Neigiamų emocijų nulemti charakterio sutrikimai. Neigiamos emocijos (baimė, nerimas, atstūmimas) lemia įvairius globos įstaigų auklėtinių charakterio sutrikimus: nepastovumą, kraštutinumus, staigius pykčio priepuolius, abejingumą, įvairias baimes.

Valios trūkumo nulemti charakterio ypatumai. Negebėjimas atsispirti neigiamai įtakai, reiškiniams (žalingiems įpročiams, išitraukimui i nusikalstamą veiklą, valkatavimui). Jau pats faktas, kad vaikai, augantys globos namuose, jaučia nuoskaudą, negalėdami gyventi su tėvais arba, kad jų tėvai ne tokie geri ir rūpestingi kaip kitų vaikų, rodo, jog jie pakrauti ne meilės ir pasitikėjimo žmogumi jausmu, o greičiau prievartos ir abejingumo. Todėl jų bendravimo turinys neišvengiamai yra daugiau neigiamo atspalvio su negatyviais lūkesčiais (Kovalenkovienė, Leliūgienė, 2005).

R. Braslauskienės (2001) tyrimų duomenimis, šešimiai vaikai savo bendraamžių atžvilgiu dažnai griebiasi prievartos ir smurto. Vieni iš jų yra įpratę nuolankiai pripažinti auklėtojų jiems daromą poveikį, kiti – priešinasi autokratiškam ir per griežtam auklėjimo stiliui, jaučiasi nuskriausti dėl gyvenimo peripetijų (buvusiuose namuose ir pan.). Patekę į globos įstaigas vaikai dažnai jaučia baimę, nerimą, patiria atstūmimo ir atmetinumo jausmą. Globos namuose neigiamas emocijas sukelia neigiamas bendravimo, konfliktinės situacijos ir susikūrusi „institucinė“ atmosfera. Jai daro įtaką per didelė vaikų globos institucijų psichologinio klimato įtampa, ilgiau trunkantys auklėtinių neigiami išgyvenimai.

Globos namų vaikų elgesio problemomis domėjosi R. Kukauskas (1995). Jis nustatė, kad globos namuose esančių vaikų elgesys buvo mažiau adaptyvus nei vaikų, augančių globėjų ar tėvų šeimose. Taip pat nurodė kelias galimas priežastis, kodėl globos namų auklėtinių elgesys yra blogesnis ar mažiau adaptyvus: vaikas dažnai jau nuo jo pradėjimo nebuvo laukiamas savo tėvų, nepatyrė jų šilumos ir meilės, neturėjo saugumo jausmo; auklėtojų ir globos namų kaita, šis globos nepastovumas įtakoja negatyvų elgesį. Institucijos gyvenime prioritetas teikiamas kolektyvui. Vaikas yra nuolatinėje įtampoje, nes pastoviai įtrauktas į kažkokią veiklą, organizuotą suaugusiųjų arba pačių vaikų. Tokioje aplinkoje jiems sunku patirti dvasinę ramybę.

A. Juodaitytė (2002) taip pat pabrėžia, jog vaikai globos institucijose yra dažnai nuasmeninami, jų socialiniai – kognityviniai poreikiai patenkinami tik iš dalies, dažniausiai tik intelektualinė jų dalis. Vaikų socializacijoje turėtų vykti šie procesai: vaikai išmoksta būti visaverčiais visuomenės nariais; senoji karta jiems perduoda kultūrą ir tradicijas; įvyksta vaiko „savęs atskleidimas“.

Šie procesai yra tarpusavyje glaudžiai susiję, papildo vienas kitą. Ugdymas globos institucijose neapima viso socializacijos vaikystėje turinio, vaiko sąveikos su socialine aplinka, o tai stabdo sėkmingą vaiko rengimąsi gyvenimui, socialinės patirties plėtojimąsi.

Vaikų globos namuose ir specialiose internatinėse mokyklose gyvenantiems vaikams būdingas perdėtas nuolankumas, neatsakingumas, pažeidžiamumas, sumišimas, vidinės pusiausvyros stoka. Jie dažniau jaučiasi įskaudinti ir kalti, atstumti ir ignoruojami. Emociniam disbalansui daro poveikį neobjektyvūs atsiliepimai apie juos, jų pačių susikurta vidinė pozicija ir nuostata, kuria jie vadovaujasi vertindami ir kitų žmonių poelgius (Juodaitytė, 2002).

Neigiamo elgesio pagrindai, dažnai susiformuojantys nepalankiomis šeimos psichosocialinio klimato sąlygomis, tampa asmenybės sociopatogenezės proceso pirmąja stadija. Ši stadija iš esmės atitinka latentinę socialinės vaiko deformacijos stadiją, kurioje elgesys dar neįgauna asocialaus kryptingumo ir pasireiškia nedrausmingumo, prieštaravimo, kaprizų ir panašia forma. Vėlesniuose raidos etapuose, ištraukdamas į įvairesnes ir kartais komplikuotas ekstremalių socialinio gyvenimo situacijų sritis, individas turi galimybę pakoreguoti savo vertybių sistemą ir nuostatas arba dar labiau įtvirtinti jau turimus neigiamos patirties pradus. Nustatyta, kad socializacijos ir socialinės orientacijos lygio kitimas leidžia jį išryškinti, reakcijas skirstyti į nepalankius išorinius poveikius. Tokiomis sąlygomis anksčiau difuziškai pasireiškiančios vaiko nuostatos į neigiamą elgesį laipsniškai stiprėja, įsitvirtina ir įgauna ryškiają antisuomeninio kryptingumo formą (Braslauskienė, 2001).

Vienos iš pagrindinių problemų, kurios iškyla ugdant vaikus vaikų globos institucijose, I. Leliūgienės (2002) įvardinamos taip: neigiamas visuomenės požiūris į šiuos vaikus; atsiribojimas ir nenoras bei nekompetentingumas bendradarbiauti juos ugdant; vaikų socialinė dezadaptacija; negatyvumas perimant būtinus socialinius vaidmenis; vaikams skiepijamas „našlaičio statuso“ vaidmuo; kvalifikuotų specialistų (socialinių pedagogų, psichologų) trūkumas ir t.t. (Leliūgienė, 2002).

Apibendrinami pateiktą literatūrą, galime sakyti, jog globos namų auklėtiniai – tai daugiau ar mažiau skriaudą iš tėvų patyrę vaikai. Tėvų praradimas sukelia vaikui neviltį, stresą ir kitus skaudžius išgyvenimus. Tai vienaip ar kitaip paveikia ne tik vaiko psichiką, bet ir pačią vaiko

psichosocialinę raidą. Vaikai, augantys vaikų globos įstaigoje turi elgsenos ir charakterio sutrikimų. Tai sąlygoja šių vaikų asmenybės savybės, kurių formavimuisi didelę įtaką daro patirtos dvasinės traumos ir netektys. Dauguma vaikų, į globos įstaigą patekę iš asocialių šeimų, jau yra išsiugdę tam tikras neigiamas savybes, perėmę šeimoje egzistuojantį destruktivų bendravimo, tarpasmeninių santykių modelį ir patys tapę pikti, šiurkštūs, pagiežingi, kerštingi, nepaisantys visuotinai priimtinių elgesio normų.

Suprantama, jog ir aplinka, kurioje vaikas gyvena, mokosi, atlieka kognityvines, socialines funkcijas, prisiimdamas tam tikrus socialinius vaidmenis, turi ypatingą reikšmę. Tačiau, mokslininkų teigimu, institucinėje aplinkoje, kurioje globotiniai gyvena, tik iš dalies patenkinami jų socialiniai-kognityviniai poreikiai.

Vaikų, gyvenančių globos namuose, elgsens dažnai būna neadekvatus situacijai, kartais prieštarauja moralės normoms dėl nesugebėjimo apmąstyti, suvokti savo ar kito asmens veiksmus, priežasties – pasekmės ryšius. Šiems vaikams, būdingas nekritiškas savęs, reiškinų vertinimas, padidintas įtaigumas, dėl kurio jie lengvai pasiduoda neigiamai įtakai, nemoka jai pasipriešinti. Atstumtųjų padėtis, nuolatiniai konfliktai, įtampa ir nerimas skatina ieškoti kokios nors išėties. Tokie vaikai, nenorėdami būti klasės draugų ir mokytojų nuolatinio vertinimo objektais antipatijos atžvilgiu, pradeda ignoruoti bet kokius poveikius, elgiasi šiurkščiai ir įžūliai, naudoja fizinę jėgą, remdamiesi savo fiziniu pranašumu. Dažnai visi šie elgesio ypatumai psireiškia kaip elgesio krizės, sąlygojamos vienokių ar kitokių veiksnių. Nesiimant jokių priemonių ar prevencijos vaiko nuostatos į neigiamą elgesį laipsniškai stiprėja, įsitvirtina ir įgauna ryškią antivisuomeninio kryptingumo formą. Todėl tikslinga aptarti elgesio ir emocinių krizių prevencijos galimybes.

4. KRIZIŲ PREVENCIJA

Psichologinių krizių sukeltų pasekmių likvidavimas kainuoja visuomet daug kartų brangiau, negu palankių sąlygų sudarymas, kad būtų išvengta priežasčių, kurios sukelia tokias pasekmes. Todėl krizinių išgyvenimų prevencija, savalaikis krizių įveikimas yra labai svarbi visuomenės sveikatos apsaugos dalis. Esama labai daug požiūrių į psichikos sveikatos ir visuomenės sveikatos problemų prevenciją. Klasikiniu laikomas G. Caplano (1964) požiūris, kuriuo remiantis išskiriama pirminė, antrinė ir tretinė prevencija. Pastaruoju metu šios trys prevencijos rūšys yra vadinamos prevencija, intervencija ir postvencija (Petruškevičiūtė, 2006).

Pirminės prevencijos lygis – prevencija. Tai apskritai rūpinimasis psichikos higiena: ieškoma strategijų, kaip panaikinti įvairias sąlygas, kurios gali sukelti krizines situacijas, savižudybių grėsmę. Svarbiausias vaidmuo tenka bendruomenės narių ir institucijų atliekamai praktinei prevencinei veiklai, visuomenės, specialistų švietimui. Visos pastangos skirtos kuo greičiau aptikti krizes išgyvenantiems žmonėms ir pasiūlyti jiems paramą: labai svarbu kuo anksčiau pradėti koreguoti krizinius išgyvenimus, nelaukti, kol jie pasireikš intensyviai arba chronizuosis. Pirmoji pagalba turi sustabdyti psichologinės krizės negatyvų vystymąsi, padėti žmogui sukaupti jėgas ir įveikti krizę. Tokią pagalbą teikia krizių įveikimo tarnybos, krizių įveikimo komandos. Todėl labai svarbu kurti kuo platesnį ir prieinamesnį tarnybų tinklą, krizes išgyvenantiems žmonėms (Polukordienė, 2003).

Antrinės prevencijos lygis – intervencija. Intervencija orientuota į aktualių, dėl krizės kilusių problemų sprendimą. Tai – skubi psichologinė pagalba, parama tuo metu išgyvenantiems krizes žmonėms. Tai įsikišimas į patį krizės procesą, kuriame taikoma aktyvi krizių įveikimo terapija - intervencija. Krizinės intervencijos - terapijos metu nesiimama paveikti visų problematiškų individo gyvenimo sferų, o išskiriama tik svarbiausia ir aktualiausia, sudaranti išgyvenamos krizės esmę problema (Petruškevičiūtė, 2006). France (1990) teigia, jog krizių intervencijos metu pagrindinis dėmesys skiriamas situacijos ir išgyvenamų jausmų „čia ir dabar“ analizavimui, asmens praeitis aptariama tik tiek, kiek ji reikšmingai sąlygoja dabarties išgyvenimus. Krizinės intervencijos metu svarbiausia – skatinti žmogaus jausmų išreiškimą ir jo asmenybinį aktyvumą, potencialą, kurie reikalingi krizei įveikti.

Svarbiausias vaidmuo atliekant krizių intervenciją atitenka profesionaliems psichikos sveikatos specialistams (psichologams, psichiatrams, psichoterapeutams, socialiniams darbuotojams, slaugos specialistams, krizių įveikimo centrų darbuotojams ir savanoriams) ir kitiems reikalingiems specialistams (policininkams, dvasininkams, pedagogams, gaisrininkams), kurie organizuoja ir

teikia pagalbą krizes išgyvenantiems žmonėms. Krizių intervencija dažniausiai vyksta teikiant pagalbą psichologinės pagalbos telefonais, krizių įveikimo centruose, krizinių įvykių vietose. Krizę išgyvenančiam žmogui padedama priimti gyvenimo iššūkius ir su jais susijusius išgyvenimus, stiprinama pozityvių sprendimų motyvacija, tvirtinama viltis ir tikėjimas. Problemos sprendžiamos palengva, sudaromi konkretūs artimiausios veiklos planai. Jei leidžia galimybės ir yra poreikis, į pagalbą įtraukiami išgyvenančio krizę artimieji, draugai, reikalingos profesinės tarnybos ar kitos svarbios visuomeninės paramos institucijos. O. Polukordienės (2003) teigimu, kliento artimųjų ir draugų, kitų galimų socialinio palaikymo struktūrų įtraukimas į krizių intervencijos procesą - labai svarbi sėkmingo krizių įveikimo proceso sąlyga.

Tretinės prevencijos lygis – postvencija. Postvencija apibrėžiama kaip pagalba, kuri teikiama išgyvenusiems krizes žmonėms, nusižudžiusiųjų artimiesiems, siekiant greitesnio grįžimo į įprastą jiems gyvenimo ir funkcionavimo lygį. Remiantis E. Schneidmano (1993) formulavimu, terminas postvencija apima viską, ko imamas įvykus savižudybei ar bandymui žudyti. Daroma viskas, kad krizė netaptų chronišku išgyvenimu. Šalinami liekamieji krizės efektai: taikoma psichoterapija, dirbama specialiose paramos ir savipagalbos grupėse (Kerr, 2009).

Svarbiausias vaidmuo atliekant krizių postvenciją vėlgi atitenka psichikos sveikatos specialistams. Tai gali būti speciali darbuotojų komanda ligoninėse, kai pagalbą kartu teikia gydytojas, slaugos specialistas, psichologas, teologas. Tai gali būti specializuotų tarnybų darbuotojai, ateinantys į ligoninę pas pacientus. Pagalba asmenims, išgyvenantiems krizę, turėtų būti teikiama mokyklose bei būti prieinama psichologinės – socialinės paramos įstaigose. Taigi postvencija yra labai svarbi užtikrinant, kad elgesys, sąlygojantis krizės atsiradimą nesikartotų, ir asmuo vėl galėtų gyventi visavertį gyvenimą (Petruškevičiūtė, 2006)

Krizių intervencija. Tai psichoterapijos rūšis, skubi psichologinė pagalba, teikiama krizinių išgyvenimų metu.

Krizių intervencija taikoma prasidėjus kriziniam išgyvenimui. Tai – aktyvios pagalbos fazė. Ji gali trukti 3-5 susitikimus, tačiau dažniausiai literatūroje minima vidutiniškai 10 sesijų krizinių būsenų terapija.

O. Polukordienės (2003) teigimu, krizių intervenciją atlieka profesionalūs psichikos sveikatos specialistai (krizinė psichoterapija) ir savanoriai krizių įveikimo darbuotojai (psichologinė ir kita parama krizių metu).

Krizių įveikimo komanda – profesionalių psichikos sveikatos specialistų (psichiatrų, psichologų, psichoterapeutų, socialinių darbuotojų), savanorių krizių įveikimo darbuotojų, kitų reikalingų specialistų (policininkų, gaisrininkų, dvasininkų, pedagogų, bendros praktikos gydytojų ir

pan.) grupė, kuri organizuoja ir teikia pagalbą krizes išgyvenantiems žmonėms (Gilliland, James, 1993).

B. Bloom (1984) įvardija mobilią krizių įveikimo komandą, kuri pasitelkiama teikiant skubią pagalbą krizių atvejais, ir kuri gali per trumpiausią laiką suorganizuoti bei teikti pagalbą krizinių įvykių vietose, organizuoti krizes išgyvenusiems žmonėms tolimesnę reikalingą pagalbą. Krizių intervencija dažniausiai vyksta teikiant pagalbą psichologinės pagalbos telefonais, krizių įveikimo centruose, krizinių įvykių vietose (Polukordienė, 2003).

Krizių intervencijos metodai. Visų krizių intervencijos metodų pagrindinis tikslas – padėti įveikti krizę tuo metu, kai ji išgyvenama, t.y., suteikti išgyvenančiam krizę žmogui emocinę paramą (palaikymą) ir reikiamą socialinę ar kitą pagalbą; padėti išgyventi kilusią jausmų sumaištį, sudaryti galimybę, išreikšti visus su kriziniais išgyvenimais kilusius jausmus, priimti juos ir numatyti, jei reikia, tolimesnius pagalbos būdus.

Krizių intervencijos metodai taikomi individualiai ir grupėse. Individualiai krizių intervencija paprastai taikoma visų individualių situacinių krizių atvejais – kai vienas žmogus išgyvena individualią krizę. Grupėse krizių intervencijos metodai taikomi dažniau tuomet, kai tą pačią krizę vienu metu išgyvena grupė žmonių – įvykus masinei katastrofai, nukentėjusiems nuo teroro akto, nusižudžius kolektyvo nariui ir pan. Grupinę krizių intervenciją rekomenduojama taikyti ir paties krizių įveikimo darbuotojams – krizių komandos nariams, dalyvavusiems grupiniuose gelbėjimo veiksmuose po dramatiškų įvykių.

Pagrindiniai krizių intervencijos metodai:

1. Aktyvus klausymas.

Literatūroje aktyvus klausymas yra vadinamas ir sisteminiu klausymu (Weber, 1998). Atliekant krizių intervenciją, aktyvus klausymas dažniausiai taikomas konsultuojant psichologinės pagalbos telefonais. Tačiau pagrindiniai aktyvaus klausymo principai taikomi ir kitais krizių intervencijos atvejais. Nes aktyvus klausymas – tai metodas, padedantis krizę išgyvenančiam žmogui išreikšti jį slegiančius jausmus, sulaukti emocinės paramos. Kliento išsikalbėjimas sudaro teigiamą, terapinį poveikį jo sveikatai. Tačiau aktyvus klausymas, kaip metodas, nebus veiksnus, jei bus taikomas tik kaip „techninis instrumentas“. Kontakte, kuriame svarbu suprasti, atjausti, palaikyti jokia technika pati savaime „nedirba“. Aktyvus klausymas gali būti naudingas krizių intervencijos praktikoje tik tuomet, kai konsultantas jį taiko pakankamai spontaniškai, autentiškai ir nuoširdžiai. Kai šio metodo pagrindinės nuostatos atitinka vidinę konsultanto nuostatą į teikiamą pagalbą, kai konsultantas tikrai nori ir gali užjausti, suprasti, padėti krizę išgyvenančiam žmogui. Tai yra, taikomas metodas turėtų būti autentiškai integruotas į vidinę konsultanto būties erdvę.

Aktyvus klausymas – tai ne kliento monologo priėmimas, tai dialogas tarp konsultanto ir kliento, kuris reikalauja labai didelio konsultanto emocinio įsitraukimo, sugebėjimo užjausti, galvoti kartu su klientu, ieškoti išeities.

1. Psichologinės apklausos metodai:

- vienkartinė psichologinė apklausa;
- demobilizacija;
- įvykio apžvalga.

Psichologinės apklausos, kaip krizių intervencijos metodų grupę vienija keli bendri ypatumai:

1. *Tikslai:*

- atlikti prevenciją – siekimas užkirsti kelią krizės plėtotei ir chronizacijai, sveikatos ir adaptacijos sutrikimams;
- informuoti – suteikiama visa reikalinga informacija, kuri gali mažinti krizę išgyvenančių žmonių nerimą;
- padėti išreikšti ir normalizuoti patirtus krizinėje situacijoje ir aktualius dabarties išgyvenimus;
- nustatyti labiausiai pažeistus/traumuotus individus, kuriems būdinga didesnė rizikos faktorių grupė ir kuriems reikalinga specializuota pagalba.

2. *Dalyviai* – apklausa atliekama krizinės situacijos dalyvių, nukentėjusiųjų, liudininkų, gelbėtojų grupėse.
3. *Laikas* – pagalba organizuojama pagal galimybes kuo anksčiau, krizinės situacijos ir išgyvenimų pradžioje.
4. *Struktūra* – psichologinės apklausos metodams būdinga pakankamai aiški ir griežta struktūra (standartiniai klausimai, pateikiami tam tikra tvarka, numatyti apklausos etapai ir pan.).

Vienkartinė grupinė psichologinė apklausa – tai susitikimas su krizinėje situacijoje dalyvavusiais žmonėmis, joje nukentėjusiais asmenimis, nukentėjusiųjų, žuvusiųjų artimaisiais. Šiems žmonėms siūloma dalyvauti apklausos grupėje, jie kviečiami į ją, prieš tai paaiškinus, kad tai ne gydymas, o paramos būdas, kuris siūlomas atsižvelgiant į juos ištikusios nelaimės sunkumą (Brock, 2001).

Demobilizacija – susitikimas po nelaimingų atsitikimų, katastrofų ar kitų traumų, kurio metu visi dalyviai pasiskirsto į nedideles grupes, kuriose krizių įveikimo darbuotojai jiems suteikia visą

reikiamą informaciją apie galimas reakcijas į stresą, krizinius išgyvenimus bei kokiais būdais galima bandyti įveikti šiuos laikinus sutrikimus.

Įvykio apžvalga – įvykus mažesnio masto nelaimingam atsitikimui, gelbėjimo darbuose dalyvavę žmonės skubiai kviečiami į nedideles 6-8 žmonių grupes, kuriose visi kartu apžvelgia tik ką buvusius įvykius. Tai sumažina pavojaus jausmą. Šis metodas - sutrumpinta psichologinės apklausos versija (Polukordienė, 2003).

Apibendrinami skyrių, galime sakyti, jog krizinių išgyvenimų prevencija, savalaikis krizių įveikimas yra labai svarbi visuomenės sveikatos apsaugos dalis. Esama labai daug požiūrių į psichikos sveikatos ir visuomenės sveikatos problemų prevenciją, tačiau klasikiniu laikomas požiūris, kuriuo remiantis išskiriama pirminė, antrinė ir tretinė prevencija.

Pirminė prevencija – tai procesas, kurio metu silpninamas egzistuojančių rizikos veiksnių poveikis ir stiprinamas apsauginių veiksnių poveikis didelės rizikos grupėms, tam tikrai bendruomenei ar visai visuomenei. Šiame lygmenyje svarbų vaidmenį atlieka pirmoji pagalba, kuri turi sustabdyti psichologinės krizės neigiamą vystymąsi, padėti žmogui sukaupti jėgas ir įveikti krizę. Tokią pagalbą teikia krizių įveikimo tarnybos, krizių įveikimo komandos

Antrinės prevencijos tikslas yra ankstyvoji intervencija, kuria siekiama keisti rizikingą elgseną. Antrinės prevencijos esmė – nustatyti ankstyvą, dar neturintį klinikinės išraiškos ligą, ar sveikatos sutrikimą. Krizių intervencijos metu pagrindinis dėmesys skiriamas situacijos ir išgyvenamų jausmų analizavimui, asmens praeitis aptariama tik tiek, kiek ji reikšmingai sąlygoja dabarties išgyvenimus.

Tretinę prevenciją galima apibūdinti kaip atkryčio prevenciją arba ligos, pasireiškiančios akivaizdžiais klinikiniais simptomais ar elgsenos sutrikimais, padarinių sveikatai mažinimą. Svarbiausias vaidmuo atliekant krizių postvenciją vėlgi atitenka psichikos sveikatos specialistams. Tai gali būti speciali darbuotojų komanda ligoninėse, kai pagalbą kartu teikia gydytojas, slaugos specialistas, psichologas, teologas.

Krizės ištiktas žmogus dažniausiai visiškai nemato išeities iš situacijos, nesugeba priimti teisingų problemos sprendimo būdų, todėl reikia klientui padėti pasirinkti tinkamas alternatyvas. Šiuo atveju reikšminga krizių intervencija, kuri tinkamai atliekama mažina krizinio išgyvenimo intensyvumą, leidžia išgyventi krizinius jausmus ir tai padeda įveikti krizę. Intervenciją atlieka krizių įveikimo komandos – profesionalių psichikos sveikatos specialistų, savanorių krizių įveikimo darbuotojų, kitų specialistų grupė, kuri organizuoja ir teikia pagalbą krizes išgyvenantiems žmonėms.

Taip pat svarbu išskirti krizių intervencijos metodus, kurių pagrindinis tikslas padėti įveikti krizę tuo metu, kai ji išgyvenama, t.y., suteikti išgyvenančiam krizę žmogui emocinę paramą ir reikiamą socialinę ar kitą pagalbą. Krizių intervencijos metodai taikomi individualiai ir grupėse. Pagrindiniai jų - aktyvus klausymas ir psichologinė apklausa (vienkartinė psichologinė apklausa; demobilizacija; įvykio apžvalga).

Galima daryti išvadą, jog laiku nesuteikta pagalba vaikui, išgyvenančiam krizę, ateityje gali sukelti sunkius psichosocialinius padarinius arba net pastūmėti vaiką į savižudybę. Neįveikta krizė sukelia krizės chronizaciją, o tai sudaro sąlygas žmogui neadaptyviai funkcionuoti. Nagrinėjant elgesio sunkumus, išskirtinis dėmesys tenka paauglystės amžiui, todėl tikslinga atlikti tyrimus, kurie išryškintų globos namuose gyvenančių paauglių elgesio ypatumus. Nes tyrimais įrodyta, kad nespėjus imtis atitinkamų prevencinių priemonių, dirbant su nepilnamečiais, kurie turi elgesio sunkumų, šie sunkumai išlieka ir jiems suaugus, todėl tikslinga išsiaiškinti elgesio krizes sukeliančius veiksnius, jų pobūdį, dažnumą bei pagalbos galimybes, kovojant su kriziniais išgyvenimais globos namuose. Padėjus vaikui įveikti psichologinę krizę suteikiama galimybė asmenybei augti, tobulėti, nes kiekvienas krizinis išgyvenimas paskatina asmens emocinę brandą.

5. VYRESNIŲJŲ PAAUGLIŲ ELGESIO KRIZĖS IR JŲ PREVENCIJOS GLOBOS NAMUOSE EMPIRINIS TYRIMAS

5.1. Tyrimo organizavimas ir metodai

Tyrimo tikslas

Empiriškai ištirti vaikų globos namuose gyvenančių vyresniųjų paauglių psichologines problemas, turinčias įtakos elgesio krizėms, numatyti problemų sprendimo kryptis.

Empirinio tyrimo metodai

Atliekant tyrimą buvo analizuojamas globos namuose gyvenančių paauglių ir ten dirbančių auklėtojų požiūris į elgesio krizes, jų priežastis bei pagalbos galimybes.

Pagrindinis informacijos rinkimo metodas – *anketa*, apimanti teoriniu aspektu aptartus dalykus. Anketinė apklausa pasirinkta dėl tiriamo dalyko specifiškumo ir respondentų. Tyrimui atlikti buvo parengtos dvi uždaro tipo anketos (1, 2 priedai). Jų pagrindą sudaro uždaro tipo klausimai, kurių duomenis nesudėtinga kiekybiškai apdoroti bei lyginti ir gretinti.

Tyrimo anketą galima skirstyti į penkis konstruktus:

- Demografinis konstruktas - siekta išsiaiškinti respondentų lytį, amžių, taip pat auklėtojų išsilavinimą;
- Samprata - šį konstruktą sudaro teiginiai, skirti išsiaiškinti auklėtojų, ugdytinių žinias apie paauglystės psichologinius sunkumus, sukeliančius elgesio krizes.
- Pedagogų ir auklėtinių turimos žinios apie krizių dažnumą globos namuose - siekta išsiaiškinti, kaip dažnai, pedagogų ir jų auklėtinių nuomone, elgesio krizės pasitaiko globos namuose, kas tai įtakoja.
- Pedagogų ir auklėtinių turima informacija apie krizių pobūdį globos namuose - tirta, kiek informacijos pedagogai turi apie savo ugdytinius. Pateikti įvairūs teiginiai, kurie apibūdina ugdytinių polinkius ir elgesio ypatumus; vaikų charakteristikas ir elgesį. Visa ši informacija yra būtina pedagogui, kad jis galėtų padėti vaikui ne tik mokytis, bet ir plačiau prasme socializuotis visuomenėje, spręsti jo psichologines problemas. Analogiškai teiginiai parengti ir auklėtiniams.
- Pedagogų kompetencijos prevencinių programoje sampratoje - tirta, ar globos namai turi parengę prevencinius krizių planus, subūrę krizių valdymo komandas.

- Globos namų auklėtiniais suteikiamų žinių apie elgesio krizes samprata - šį konstrukta sudaro teiginiai, kuriais siekiama išsiaiškinti apie pedagogų auklėtiniais suteikiamos informacijos lygį, krizes, jų pagalbos galimybes.

Tyrimo anketa sudaryta remiantis teorine literatūra. Demografinės tyrimo dalies klausimai yra nominaliniai ir skaliniai, o pagrindinės tyrimo dalies klausimai yra ranginiai.

Tyrimo duomenys buvo apdoroti kompiuterinėmis programomis SPSS. 17.0 (Statistical package For Social Science) ir Windows Microsoft Excel.

Atsižvelgiant į tyrimo temą „Vyresniųjų paauglių elgesio krizės ir jų prevencijos globos namuose empirinis tyrimas“ ir į tyrimo tikslą buvo pasirinkta kiekybinė duomenų analizė. Tai plačiai paplitęs tyrimų metodas socialiniuose tyrimuose, kuriuo remiantis galima nuodugniau pažinti tiriamąjį reiškinį, gauti išsamesnės informacijos apie elgesio pobūdį. Kiekybiniame tyrime svarbu aprašyti tai, kas objektyvu, realu, ir bandyti tai paaiškinti. Kiekybinių tyrimų paskirtis – patvirtinti esamą (hipotetinį) faktą ar jo nepatvirtinti.

Vidinis anketų patikimumas (angl.- internal consistency) buvo testuojamas naudojant Cronbach Alpha koeficientą. Anketos, kuri buvo parengta mokiniams, vidinio patikimumo koeficientas yra 0.61, tuo tarpu pedagogams sudarytos anketos vidinis patikimumas šiek tiek aukštesnis - 0.71.

Turinio validumas (angl.- content validity) yra procesas, kurio metu nustatoma, ar anketa atspindi tiriamo objekto koncepciją, turinį ar jo dalį. Anketų validumas buvo grindžiamas teorine darbo dalimi ir buvo testuojamas pilotažinio tyrimo metu. Įvertinus apklaustų respondentų pastabas, anketų teiginiai buvo koreguojami. Buvo nustatyta, kad egzistuoja loginis ryšys tarp tiriamojo objekto sričių ir anketos klausimų.

Tyrimo laikas

Siekiant aprobuoti sudarytą anketa, išryškinti galimus trūkumus, prieš pagrindinę apklausą buvo atliktas pilotažinis tyrimas. Pilotažinio tyrimo metu dalyvavo 10 respondentų grupė. Grupės respondentų amžiaus charakteristikos buvo tokios pat kaip ir planuojamų per pagrindinę apklausą, t. y., 14-18 metų.

Pagrindinis tyrimas buvo atliktas per dvi savaites (2011 03 21–2011 04 05), jo metu buvo apklausti trijų Šiaulių apskrities globos namų 86 ugdytiniai ir 50 auklėtojų.

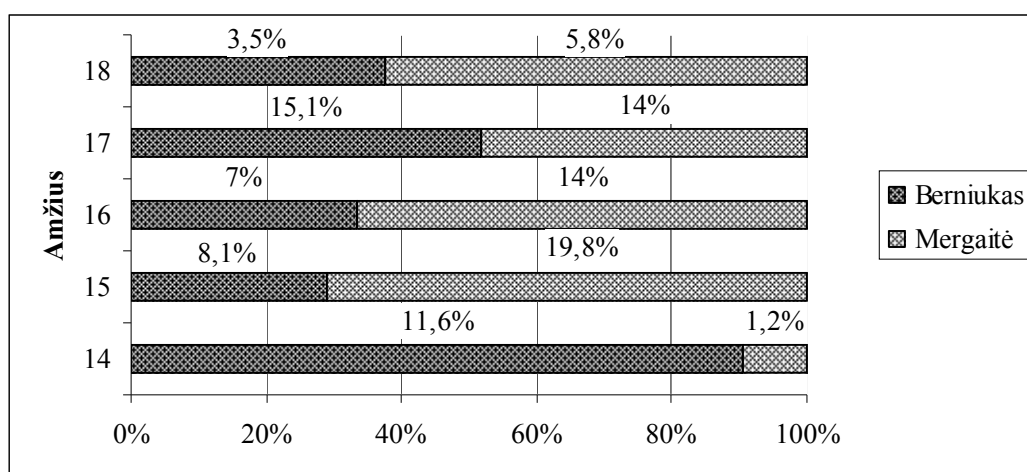
Tyrimo dalyvių imtis ir tyrimo vieta

Apklausoje dalyvavo Šiaulių apskrities trijų globos namų auklėtiniai (n=86) ir jų auklėtojai (n=50). Iš viso šioje apklausoje dalyvavo 136 žmonės. Globos namų prašymu ir siekiant išsaugoti tyrimo dalyvių konfidencialumą miestai ir globos namų pavadinimai nėra nurodomi.

Respondentai tyrimui atlikti atrinkti remiantis patogumo kriterijumi. Pagrindinis tiriamųjų atrankos kriterijus – amžius nuo 14 iki 18 m. Šio amžiaus respondentų pasirinkimo motyvas psichologinis – prieš atliekant apklausą buvo išnagrinėti vaikų raidos psichologijos ypatumai, 14-18 paauglystės metai - kritinis amžiaus tarpsnis. Tai saviraiškos laisvės ir savęs ieškojimo metas. Paaugliai bando spręsti savęs pažinimo problemą. Psichologiniu požiūriu šis amžiaus tarpsnis yra vienas sudėtingiausių, prieštaringiausių ir įdomiausių.

Tyrimas buvo grindžiamas savanoriškumo ir anonimiškumo principais. Anonimiškumu siekta gauti autentiškus, atvirus atsakymus. Stengtasi, kad išsakyti teiginiai nebūtų nulemti pašalinių asmenų, jų nuostatų, o atspindėtų konkretaus tiriamojo nuomonę.

Pagrindinės vaikų charakteristikos pateiktos 1 paveiksle.

1 pav. Globos namų ugdytinių pasiskirstymas pagal lytį ir amžių (%)

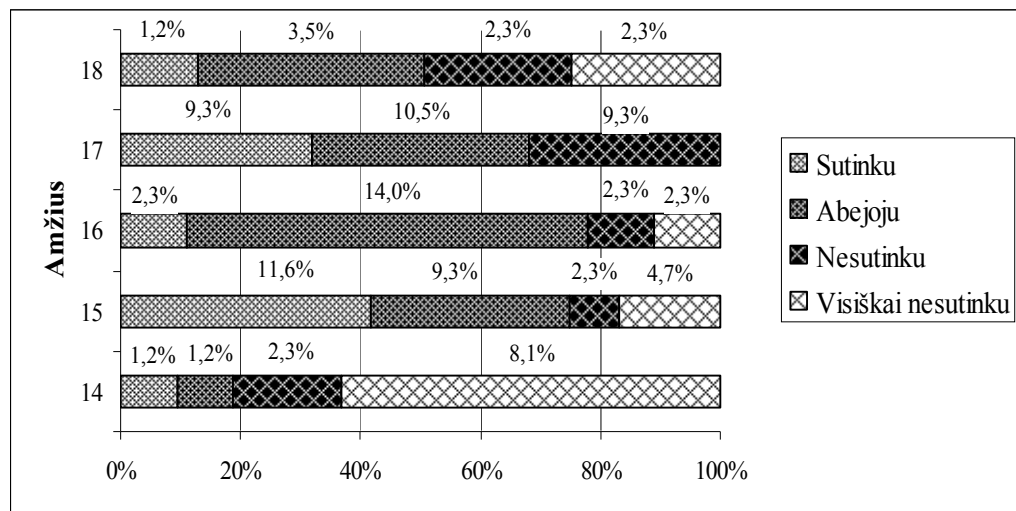
Duomenys (1 pav.) rodo, kad tyrime dalyvavo daugiau mergaičių (54,8%) negu berniukų (45,3%).

Iš 1 paveikslo matyti, kad apklaustųjų amžiaus vidurkis svyruoja nuo 15 – 17 metų amžiaus. Didžioji dalis respondentų buvo 17 metų amžiaus (29,1%).

5.2. Tyrimo rezultatai ir jų analizė

5.2.1. Paauglių elgesio krizių formos ir paplitimas globos namuose mokinių požiūriu

Tyrimo metu buvo svarbu išsiaiškinti globos namuose gyvenančių ugdytinių nuomonę apie tai, ar jie žino ir suvokia, kas yra elgesio krizės (žr. 2 pav.).

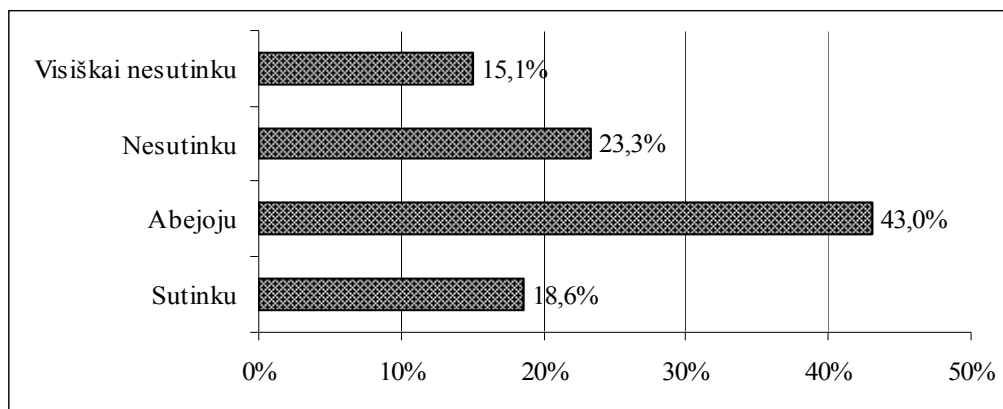

2 pav. Globos namų ugdytinių elgesio krizių suvokimas (%)

Iš 2 paveikslo matome, kad beveik ketvirtadalis (38,5%) globos namų auklėtinių abejoja savo žiniomis apie elgesio krizes, tokių vaikų daugiausia yra 16 metų (14,0%), tačiau net 25,6% sutinka su teiginiu ir mano, jog turi žinių ir išmano apie elgesio krizes, nors respondentų amžiaus vidurkis 15 metų (11,6%). Iš gautų rezultatų galima spręsti, jog vaikams nepakanka suteikiamos informacijos globos namuose apie elgesio krizes, ir daugelis nežino, kas tai yra, tik jaunesnio amžiaus vaikai mano, kad žino, kas tai yra, galbūt, patys tiksliai nesuvokdami elgesio krizių sampratos ir reikšmės.

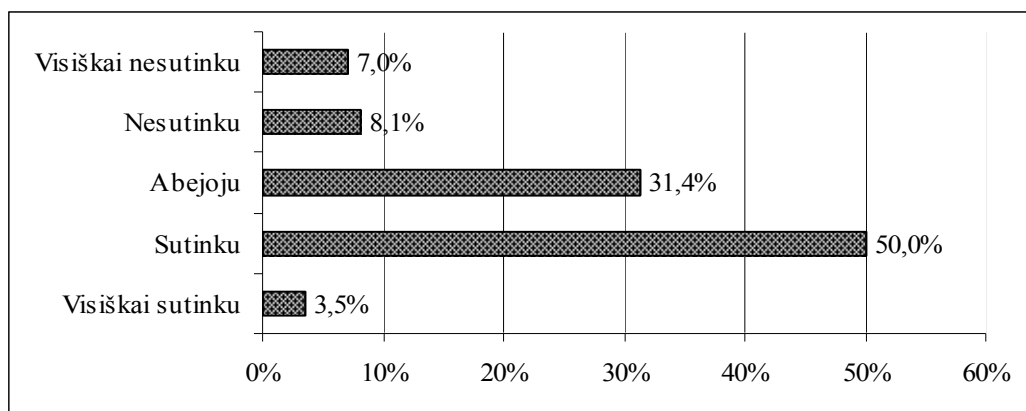
Vidinės problemos veikia žmogaus viduje. Jos prasideda vidiniais žmogaus sunkumais (abejonės, nerasta išeitis, problemos sprendimo nebuvimas ir pan.), kurie sukelia asmenybės krizes (ilgai trunkantys asmenybės gyvenimo periodai, kuriems būdingi ryškūs psichologiniai pokyčiai). Atsiradus vidinėms asmenybės krizėms vidinių sunkumų dar padaugėja kol peraugama iki vidinių konfliktų (aštrūs negatyvūs išgyvenimai, atsiradę dėl užsitęsusių vidinių struktūrų (motyvai, vertybės, savęs vertinimas) kovos ir atspindintys prieštarigus ryšius su socialine aplinka, kurie sąlygoja dar sudėtingesnių ir didesnių asmenybės krizių atsiradimą. Veikiamas vidinių problemų žmogus ima mažiau vertinti save kaip asmenybę, pradeda abejoti iki šiol turėtais motyvais.

Didžiuliai neigiami išgyvenimai sukelia pastovią emocinę krizę, žmogus nebegali gerai atlikti iki tol įprastų darbų, darosi sunku ir nesinori bendrauti su kitais žmonėmis. Todėl labai svarbu, kad šios problemos, kurios išoriškai dažnai nepastebimos būtų kuo greičiau išsprendžiamos (žr. 3 pav.).

3 pav. Globos namų ugdytinių nuomonė apie gebėjimą spręsti vidines problemas (%)

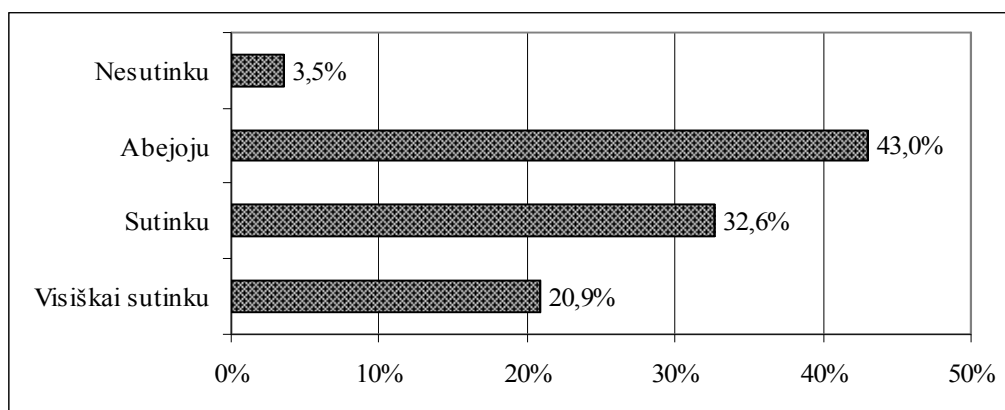
Kaip matome iš 3 paveikslo, globos namų ugdytiniai į pateiktą teiginį dažniausiai rinkosi atsakymų variantą „Abejoju“ (43,0%). Vaikai nebuvo tikri, ar jie pajėgūs spręsti savo vidines problemas. 38,4% respondentų atsakė, kad vaikai, gyvenantys globos namuose išvis negeba spręsti vidinių problemų. Tai rodo, jog vaikams reikalinga aplinkinių pagalba, padedant spręsti jiems kylančias problemas. Mokslininkai (Kučinskas, Kučinskienė (2000); Bagdonas (1994) ir kt.) pažymi, kad vaikų socialinėms ir psichologinėms problemoms spręsti reikalinga kompleksinė pagalba ir darbas turi vykti integruotai. Pedagogas globos namuose - tai pirmasis asmuo, kuris turi stengtis užmegzti kontaktą su vaikais, padėti rasti jiems išeitį iš keblių situacijų, organizuoti laisvalaikį, suteikti reikalingas socialines paslaugas, sudarant prielaidas sėkmingai augančio žmogaus socializacijai ir pilietinei brandai. Tyrimo metu buvo klausama mokinių, ar jie kreipiasi pagalbos į pedagogus, susidūrę su skirtingomis socialinėmis ar psichologinėmis problemomis (žr. 4 pav.).

4 pav. **Problemų sprendimas pasitelkiant pedagogų pagalbą (%)**

Paaikškėjo, kad kreiptis į auklėtojus pagalbos linkę iš viso 53,5 % apklaustųjų, tai rodo, jog net pusė respondentų pasitiki globos namuose dirbančiais pedagogais ir prašo jų pagalbos, nors nemaža dalis vaikų (31,4%) abejoja, ar iškilus tam tikroms problemoms kreiptųsi į savo auklėtoją (4 pav.). Abejonių vaikams, gyvenantiems globos namuose, galbūt, kelia nepakankama auklėtojų kompetencija jų problemų sprendimui. Arba tiesiog patys globos namų auklėtiniai retai yra linkę užmegzti ir palaikyti artimus ryšius su globos institucijų darbuotojais ir kreiptis į juos pagalbos. Viena iš priežasčių galėtų būti ir auklėtojų kartais demonstruojamas neigiamas požiūris ar antipatija globos namuose gyvenantiems vaikams, kurie neretai išreiškiami pastabomis, o ne pozityviais paskatinimais.

Tyrimė taip pat teirautasi vaikų, ar globos namų pedagogai padeda jiems spręsti psichologines problemas (žr. 5 pav.).

5 pav. **Pedagogų pagalba ugdytiniais, sprendžiant jų problemas (%)**

Remiantis vaikų gyvenančių globos namuose, atsakymais galima teigti, kad beveik pusė respondentų (43,0%) nebuvo tikri tuo, jog globos namuose dirbantys pedagogai padeda jiems spręsti kylančias psichologines problemas. Todėl lyginant duomenis, kurie pateikti 4, 5 paveiksluose galima daryti išvadą, jog ugdytiniai gyvenantys globos namuose, pasitiki ten dirbančiais pedagogais ir kreipiasi į juos pagalbos, tačiau kaip rodo atsakymų pasiskirstymas 5 paveiksle, vaikai ne visada sulaukia prašomos pagalbos. Pedagogai yra tie asmenys, kurie dažniausiai labai greitai pastebi, jog vaikui kažkas atsitiko, bet kartais paprasčiausiai nediršta reaguoti į vaikų krizės požymius, nes nežino, ką reikia daryti, kaip su tokiu vaiku kalbėtis.

Nepakankama auklėtojų kompetencija dirbant su vaikais, turinčiais problemų, gali būti viena iš priežasčių, kodėl paaugliams būdingos elgesio krizės. Šiuo atveju, auklėtojai turėtų būti ypač jautrūs ir pastabūs, kad atpažintų vaikus išstinkančias problemas, bet pirmiausia pats darbuotojas turėtų mokėti spręsti krizių problemas. Jei auklėtojas nelaiko kažkokios krizės netinkamu elgesiu, jis nesustabdys šios krizės ir nesugebės vaikui pasiūlyti pagalbos.

Kylančios problemos visuomet turi savo sprendimo būdus, pagrindiniai jų yra: veikti spontaniškai, priimti ją tokią, kokia ji yra dabar arba paprasčiausiai stengtis pabėgti nuo jos. Dažniausiai tik nuo paties žmogaus priklauso, kurį problemos sprendimo kelią jis pasirinks.

Bėgti nuo problemų dažniausiai skatina baimė, pasitikėjimo savimi stoka, beprasmybė, išmanymo trūkumas. Spontaniškas sprendimas dažniausiai verčia vėliau gailėtis, nei džiaugtis. O situacijos priėmimas tokios, kokia ji yra, reiškia mokymąsi suvokti priežastis - pasekmes ar veikti atitinkamai nuo žinių kiekio, o tai reiškia, keisti ją pagal galimybes.

Vaikų globos namų ugdytiniais anketoje buvo pateiktas teiginys: „Nuo problemų lengviau pabėgti, nei jas spręsti“, siekiant išsiaiškinti jų nuomonę apie tai, ar vaikai linkę spręsti savo problemas (žr. 6 pav.).

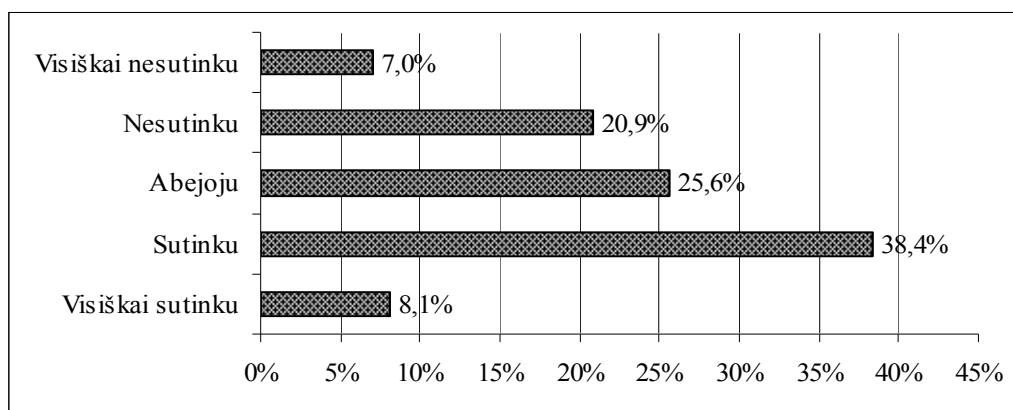
6 pav. Nenoras spręsti kylančias problemas, pasiskirstymas pagal lytį (%)

Kaip matyti iš 6 pav. duomenų ugdytiniai atsakinėdami į teiginį „Nuo problemų lengviau pabėgti, nei jas spręsti“ dažniausiai rinkosi atsakymų variantą „Sutinku“ (44,1%). Tarp pasirinkusiųjų šį atsakymų variantą, buvo daugiau mergaičių (26,7%), nei berniukų (17,4%). Gavus tokius atsakymų rezultatus galima daryti prielaidą, jog paaugliai nelinkę spręsti kylančių problemų, nors, šiuo atveju, berniukai buvo ryžtingesni, labiau pasitikintys savimi. O kuo labiau paaugliai orientuoti į problemos sprendimą, tuo jie labiau įtvirtina savo socialinį vaidmenį, susiformuoja objektyvesnę autokonceptiją, geresnę savivertę. Teigiamas savivertės ir pozityvaus streso vengimo stiliaus ryšys gali būti interpretuojamas kaip psichinės įtampos iškrova. Tuo tarpu paaugliai, turintys žemą savivertę, nepasitikintys savimi, bijantys spręsti problemas dažniau linkę į kraštutinumus.

Prislėgta nuotaika, liūdesys, „gyvenimo pilkumas“, neaiškaus ilgesio jausmas, energijos, fizinio ir psichinio aktyvumo netekimas, dirglumas, savivertės sumažėjimas, malonumo jausmo praradimas, polinkis save žaloti, mintys apie savižudybę – tai pagrindiniai depresijos simptomai.

Medicininis psichiatrinis požiūris depresija – tai įvairių vidinių ir išorinių priežasčių sąlygotas psichikos sutrikimų simptomų derinys, kurių pagrindiniai yra prislėgta nuotaika, pesimistinis ateities įsivaizdavimas bei aktyvumo sumažėjimas.

Atsižvelgiant į šiuos depresiją sukeliančius simptomus, tyrime buvo pasiteirauta vaikų, ar juos aplanko tokios mintys, jog kartais atrodo, kad gyvenimas neturi prasmės (žr.7 pav.).

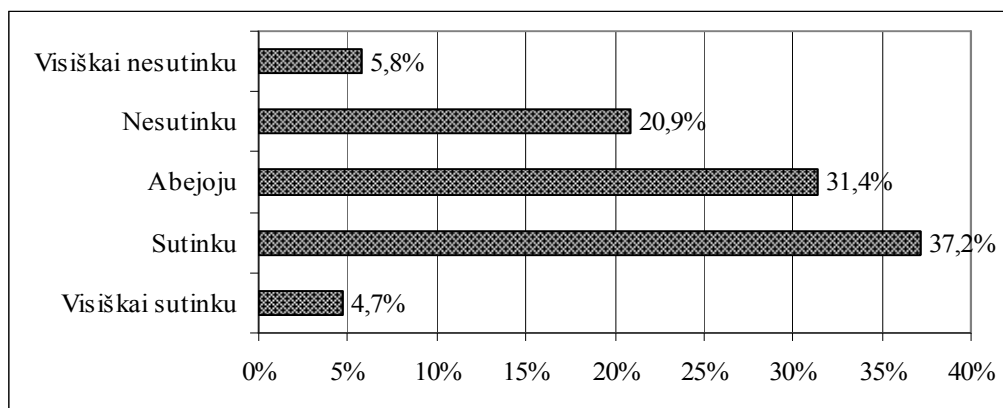

7 pav. Pesimistinis paauglių požiūris į gyvenimą (%)

Nustatyta (7 pav.), jog bendras respondentų, kurie visiškai sutinka ar sutinka su pateiktu teiginiu skaičius siekia 46,5%. Beveik pusė globos namų ugdytinių linkę pesimistiškai žiūrėti į gyvenimą. Tokių minčių atsiradimui įtakos gali turėti neigiama ankstyva patirtis, nepalankių augimo sąlygų, artimų santykių su tėvais trūkumas ar jų nebuvimas. Be abejonės, globos ir meilės deprivacija, gyvenimas atskirai nuo tėvų sukelia rimtas ir ilgalaikes pasekmes, tačiau negalima daryti vienareikšmių išvadų, kad vaiko emocinis atstūmimas, nepalankios raidos sąlygos,

prosocialaus elgesio pavyzdžio trūkumas bei gyvenimo sąlygos globos namuose sukelia pesimistines mintis apie ateitį bei gyvenimą, kadangi vaikams, gyvenantiems pilnose šeimose ar su vienu iš tėvų, taip pat gali būti nesvetimi šie jausmai, bei mintys.

Gerų santykių stygius su suaugusiais ir galimybės pakalbėti apie save, savo jausmus, savo išgyvenimus, savo džiaugsmus ir baimes nebuvimas priveda prie to, kad vaikai neigia savo jausmus. Atstumti vaikai, nepatyrę tikrosios tėvų meilės, neturi atitinkamo elgesio modelio, kuris demonstruotų emocinę šilumą. Taip vaikai yra išmokomi užgniaužti savo jausmus, tarytum jų visai nebūtų. Šie vaikai, siekdami apsaugoti save nuo papildomų psichinių traumų, dažnai bendraudami su žmonėmis išlaiko didelę distanciją. Dėl minėtų priežasčių atstumti vaikai gali tapti emociškai užsidarę, nesugebantys užmegzti artimų ryšių bei išreikšti savo jausmų, o kartais netgi pasidaryti apatiški, abejingi. Todėl atliekant tyrimą siekta išsiaiškinti, ar vaikai gyvendami globos namuose jaučiasi vieniši ir užmiršti (žr. 8 pav.).

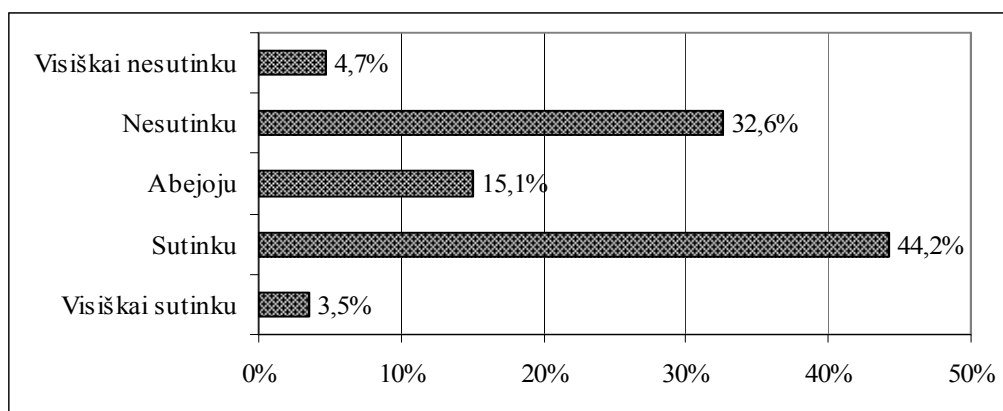

8 pav. Globos namų ugdytinių vienišumo aspektai (%)

Rezultatų pasiskirstymas rodo, kad 41,9% vaikų, gyvenančių globos namuose, nesvetimas vienišumo jausmas. Dėl to abejojančių, taip pat nemaža dalis, net 31,4 %, ir visiškai nesutinkančių su pateiktu teiginiu yra 5,8 %. Tokios būsenos priežastimis galima būtų laikyti institucine rutina reguliuojamą vaiko ir auklėtojų bendravimą, kai vaikai nėra skatinami bendrauti, pačių vaikų pastangos bendrauti su suaugusiais dažniausiai ignoruojamos, o reaguojama į tas pastangas nurodymais ar suteikiant būtiniausią pagalbą. Dėsninga, kad toks bendravimo modelis priverčia vaikus jaustis vienišais bei užmirštais. Be to, ne visi auklėtojai, galbūt linkę domėtis vaikų gyvenimu, jų įtraukimu į veiklą. O užmiršti ir atstumti vaikai, dažniausiai pradeda ieškoti kitos aplinkos, kuri galėtų juos priimti, kurioje būtų sulaukta pritarimo, paskatinimo. Todėl dažniausiai patenkama į atstumtųjų draugiją, kurioje egzistuoja savos elgesio normos, vertybių sistema ir interesai.

Nesaugumo jausmas, įtampa, padidėjęs nervingumas, netvarkinga mityba, sutrikęs miegas – tai gali būti patiriamo streso išraiška. Stresas – apsauginė, gynybinė reakcija. Jis padeda mobilizuoti organizmo resursus ir įveikti pavojingą situaciją. Bet, jei stresas veikia nuolat, anksčiau ar vėliau gali atsirasti sveikatos sutrikimų - širdies bei kraujagyslių, virškinamosios sistemos ligų, susilpnėti imunitetas, susiformuoti sunkus fizinis ir emocinis išsekimas. Atsiranda galvos skausmas, kamuoja nuovargis, apatija, sunku susikaupti. Viskas erzina, nervina, kamuoja slogi nuotaika, niūrios mintys, sutrinka miegas.

Globos namuose gyvenančių paauglių buvo pasiteirauta, ar jie dažnai patiria stresą gyvendami globos namuose. Atsakymų rezultatai pateikti 9 paveiksle.

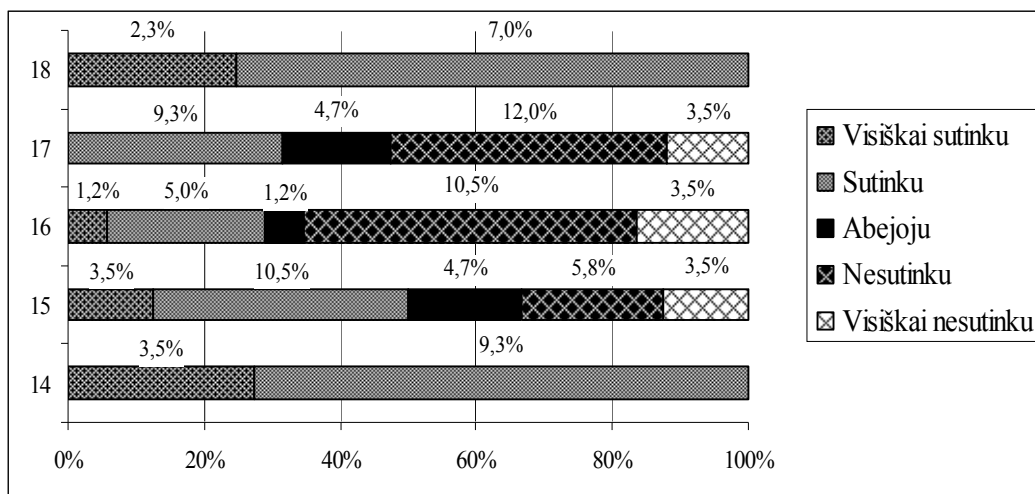

9 pav. Nuolatos patiriamo streso pasireiškimas globos namuose (%)

Kaip matome 9 paveiksle, 47,7% globos namų auklėtinių teigė, kad jie nuolatos patiria stresą. Priešingą atsakymų variantą rinkosi 37,3% vaikų, tai rodo, jog gana didelis skaičius vaikų vis dėlto patiria stresą ir jis patiriamas nuolatos. Negatyvios emocijos, nervinė įtampa, dirglumas žaloja sveikatą, blogina gyvenimo kokybę. Kiekvienas anksčiau ar vėliau suvokiame, kad reikia stengtis atgauti pusiausvyrą, vidinę ramybę. Puiku, jei su visais šiais sunkumais pavyksta susidoroti savarankiškai, deja, dažnai paaugliai nepajėgia savarankiškai susidoroti su stresu ir jo padariniais, todėl neretai pasirenka lengviausią sprendimų kelią – tampa priklausomi nuo įvairių psichotropinių medžiagų, kurias renka kaip vieną iš priemonių stresui malšinti.

Narkotinių ir psichotropinių medžiagų vartojimo pasekmės – tiek socialinės, tiek psichologinės, tiek medicininės – auga proporcingai vartojimo dažnumui. Kuo ankstyvesniame amžiuje pradėtos vartoti psichiką veikiančios medžiagos, tuo didesnė žalingų pasekmių vaiko raidai atsiradimo tikimybė. Narkotinių ir psichotropinių medžiagų vartojimo pasekmės – tai ne vien somatiniai, nervų psichikos ir elgesio sutrikimai, bet ir užsikrėtimo ŽIV, perdozavimo, abscesų, sutrikusios socialinės atskirties pavojai.

Pirmieji bandymai vartoti psichiką veikiančias medžiagas paprastai vaikui dar nesukelia priklausomybės. Tai priklauso nuo asmenybės, vartojimo aplinkybių ir psichiką veikiančios medžiagos poveikio. Nemažai vaikų pabando, tačiau dauguma jų greitai liaujasi eksperimentavę ir tik daliai iš jų vystosi priklausomybė. Su prieš tai aptartu klausimu apie nuolatos patiriamą stresą, susijęs ir kitas anketos teiginys: „Dauguma ugdytinių vartoja psichotropines medžiagas (narkotikus, tabaką, alkoholi)“, kadangi vienas iš pagrindinių motyvų pradedant vartoti psichotropines medžiagas dažniausiai būna būdas įveikti įtampą ar stresą (žr. 10 pav.).

10 pav. Psichotropinių medžiagų vartojimas paauglių tarpe (%)

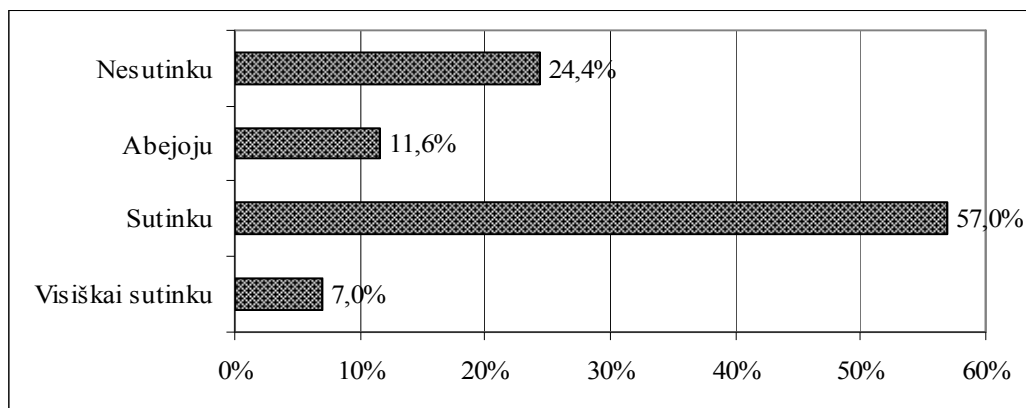
Kaip matyti iš pateikto 10 paveikslo, atsakymai pasiskirstė taip: 51,6 % respondentų teigia, jog globos namų ugdytiniai vartoja psichotropines medžiagas, taip manančių daugiausia yra 15 metų amžiaus vaikų (14,0%). Kiti 38,8% paauglių tvirtina, kad globotiniai nevalo šiuo medžiagų visai, o susilaikančių ir abejojančių lieka 10,6 % vaikų. Galima manyti, jog polinkis psichiką veikiančioms medžiagoms, ypač haliucinogenams, atsiranda dėl emocinio brandumo stokos, asmenybės raidos sutrikimų, gyvenimo problemų, nesutarimų šeimoje. Analizuojant priežastis, neįmanoma išskirti kurios nors vienos jų nulėmusios. Jei taip būtų, šias priklausomybes būtų galima kontroliuoti, tačiau polinkį psichotropinėms medžiagoms sukelia daugybė įvairių susijusių priežasčių – biologinės, psichologinės ir socialinės.

Psichiką veikiančių medžiagų poveikis kiekvienam asmeniui gana individualus, o įvairūs narkotikai veikia labai skirtingai. Visų narkotinių, psichotropinių ir kitų psichoaktyvių medžiagų poveikis susijęs su poveikiu centrinei nervų sistemai (CNS).

Tabakas, kuriame yra alkaloido nikotino, yra stiprus neurotoksinas. Dėl žalos sveikatai ir sukeltos stiprios priklausomybės tabako gaminių vartojimas ir pardavimas Lietuvoje yra draudžiamas žmonėms iki 18 metų.

Gėrimai, turintys etilo alkoholio, vadinami alkoholiniais gėrimais. Svarbiausios alkoholio vartojimo pasekmės sveikatai neapsiriboja vien tik kepenų ciroze ar alkoholinėmis psichozėmis. Alkoholio vartojimas padidina riziką susirgti visa eile ligų ir mirti nuo jų, rizika auga didėjant suvartojamo alkoholio kiekiui, ankstyvam vartojimo pradžios amžiui. Apsvaigę alkoholiu jaunuoliai padaro daug nusikaltimų, autoavarijų, pakliūna į nelaimingas situacijas, sužaloja kitus ir susižaloja patys. Alkoholio vartojimas Lietuvoje sąlygoja daugiau kaip dešimtadalį visų mirčių ir sukelia sunkias socialines pasekmes.

Nemažą reikšmę globos namuose gyvenančių vaikų elgesiui turi tam tikri gyvenimo globos namuose ypatumai. Vienas iš jų - ten dirbantis personalas. Galima manyti, kad specialių įgūdžių stokojančiam personalui sunku tinkamai reaguoti ir elgtis susidūrus su netinkamu paauglių elgesiu. O netinkamos personalo reakcijos dažnai ne tik nepadedą spręsti kylančių tarpusavio konfliktų, bet dar labiau skatina neadaptyvą paauglių elgesio ir konfliktiškumo formavimąsi. Tyrimo metu, paauglių, gyvenančių globos namuose, buvo pasiteirauta ar globos namuose pasitaiko dažni nesutarimai su pedagogais dėl netinkamo ugdytinių elgesio (žr. 11 pav.).

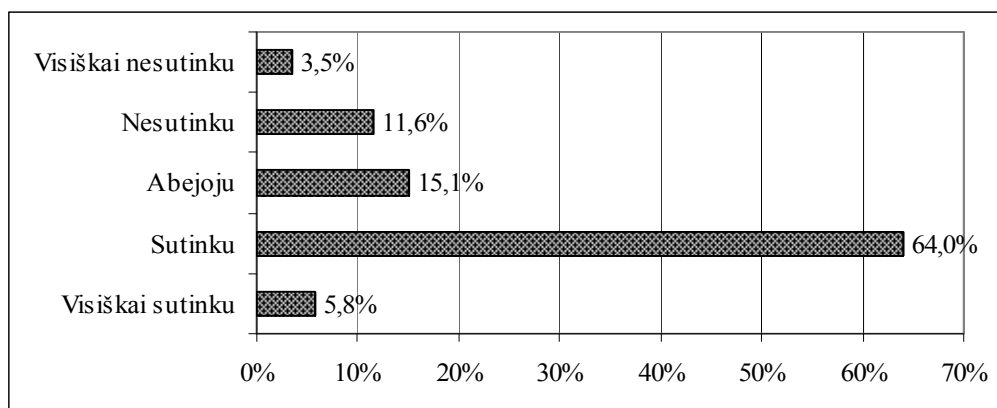

11 pav. Netinkamo ugdytinių elgesio sukeltos konfliktinės situacijos (%)

Bendras respondentų, atsakiusių, kad visiškai sutinka ir sutinka, jog globos namuose pasitaiko dažni nesutarimai su pedagogais dėl netinkamo ugdytinių elgesio, skaičius siekia 64,0%. Su šituo teiginiu nesutinkančių – 24,4%. Gavus tokius atsakymų rezultatus, galima prieiti prie išvados, jog nesutarimai tarp auklėtojų ir globos namuose gyvenančių vaikų yra dažnas reiškinys. Tikėtina, kad, esant tokiam bendravimui, neretai susiformuoja uždaras ratas, kuriame abipusiškai

neigiamai yra sustiprinamas tiek personalo, tiek ir paauglių netinkamas elgesys. Tokia situacija gali keistis tik keičiantis personalo bendravimo taktikai, tačiau, kad tai įvyktų - būtinas specialus personalo pasirengimas ir kitų specialistų (psichologų, socialinių darbuotojų, kt.) pagalba. Geresnio funkcionavimo taip pat galima tikėtis, jei globos namuose imamasi priemonių (taisyklių buvimas ir laikymasis, saugumo užtikrinimas), užtikrinančių struktūruotą ir saugią aplinką, bendraujant su globotiniais.

Ugdant pilnavertę asmenybę, mokykloje, globos namuose didžiausias dėmesys skiriamas nusikaltimo, žalingų įpročių, netinkamo elgesio prevencijai, bendruomenės narių saugumo užtikrinimui. Organizuojant prevencinius renginius išskiriamos šios strategijos: informacijos skleidimas, atsakingos elgsenos ugdymas, alternatyvų kūrimas, pasipriešinimo įgūdžiai, asmeninių socialinių įgūdžių ugdymas. Taikoma formulė: žinios + socialiniai įgūdžiai + nuostatos, vertybės. Šiais renginiais siekiama, kad elgesio bei dorovės normos atitiktų visuomenėje skelbiamas ir propaguojamas elgesio normas. Vaikai turi matyti, kad netinkamas elgesys netoleruojamas visuomenėje, kad su šiomis problemomis yra kovojama. Apie prevencinių renginių organizavimą buvo klausama ir vaikų globos namuose gyvenčių paauglių (žr. 12 pav.)

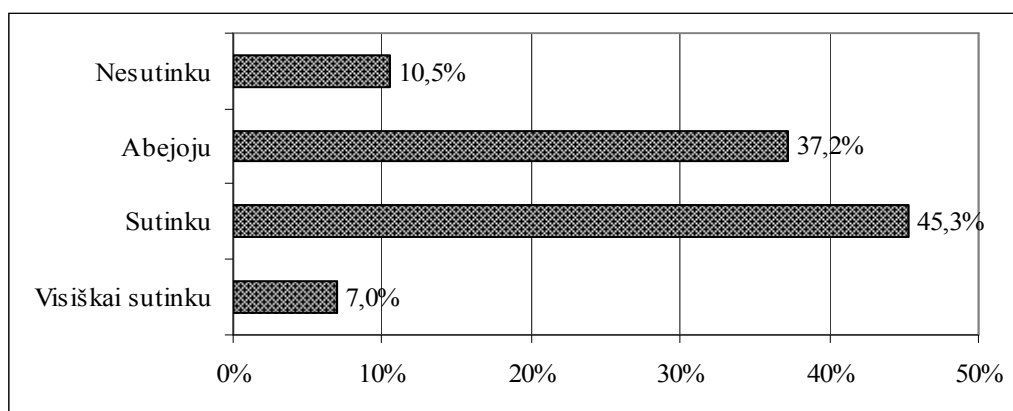

12 pav. Prevencinių renginių organizavimas globos namuose (%)

12 paveiksle pateikti rezultatai atskleidžia, kad net 69,8 % vaikų teigė, jog pedagogai, dirbantys globos namuose, organizuoja prevencinius renginius, kiti, 30,2% atsakiusių, nesutiko su šiuo teiginiu ar tiesiog abejojo, kad tokie renginiai vyksta jų globos namuose. Vadinasi, nepaisant to, kad 15,1% nesutiko su pateiktu teiginiu, tačiau didžioji dalis atsakiusių į klausimą parodė, jog vis dėlto darbuotojai, dirbantys globos namuose, rengia prevencinius renginius, stengdamiesi kovoti su elgesio krizėmis. Kita vertus, tokių renginių organizavimas gali būti tik paprasčiausiai vadovų įsakymu formaliai atliktas darbas, o ne pačių darbuotojų iniciatyva organizuojamas, kuriuo būtų

siekama ne tik teorinės, bet ir praktinės naudos, kovojant su elgesio krizėmis. Vaikams nesuteikiant reikiamos informacijos, mažai tikėtina, kad problemos bus išsprendžiamos savarankiškai.

Problemos slegiamas žmogus masto siaurai, jaučiasi patekęs į aklavietę. Viena iš pagalbos alternatyvų - pokalbis su psichologinės pagalbos tarnybos savanoriu, kuris vaikui suteikia galimybę plačiau pažvelgti į susidariusią situaciją, surasti galimas išeitis. Nors žmogus pats atsakingas už savo sprendimą, bendraujant su kitu jam lengviau pasirinkti, surasti atsakymą. Labai svarbi „Jaunimo linijos“ funkcija – suteikti reikiamą informaciją. Jei žmogui reikalinga nuolatinė specialisto pagalba, jei skambinantysis pasimetęs ir nežino, ką daryti, savanoris pasako, kur galima kreiptis, paaiškina, kuo vieni ar kiti specialistai gali padėti. Nemokamu „Jaunimo linijos“ numeriu 8 ~ 800 ~ 28888 galima skambinti iš visos Lietuvos³. Tyrimo metu vaikų buvo pasiteirauta, ar jie žino psichologinės pagalbos telefono numerį (žr. 13 pav.).

13 pav. **Globos namų ugdytinių žinios apie psichologinės pagalbos pasiekiamumą (%)**

13 paveiksle pateikti rezultatai rodo, kad vaikų, žinančių psichologinės pagalbos telefono numerį, globos namuose iš viso yra 52,3%, tačiau praktiškai tokia pat dalis vaikų (47,8%) šito numerio, teikiančio psichologinę pagalbą, nežino, ar abejoja, todėl, iškilus problemoms, neturi galimybės susisiekti su savanoriais, kurie jam suteiktų pagalbą, esant sunkioje situacijoje, ar tiesiog jį nukreiptų specialistams, jei skambinčiajam reikalinga labiau specializuota, ilgalaikė pagalba. Galima teigti, jog vaikams, gyvenantiems globos namuose, nesuteikiama pakankamai informacijos apie pagalbos galimybes, kurios kiekvienam, atsidūrusiam krizinėje situacijoje ar ieškančiam pagalbos, yra gana paprastai pasiekiamos. Dažnai vaikui, papuolusiam į krizinę situaciją, gali padėti

³ Pagalba, kuri yra šalia: vaikų ir jaunimo psichologinės pagalbos linijos. [Žiūrėta 2011-04-18]. Prieiga per internetą: <<http://www.medicine.lt/index.php?pagrid=leidiniai&strid=5396&subid=npl>>.

vien pokalbis. Kartais patekusiam į sunkią situaciją žmogui tiesiog sunku išbūti vienam, būtina, kad kas nors išklaustų.

Tyrimas parodė, kad globos namuose gyvenantiems vaikams, būdingos elgesio krizės, nors patys vaikai nežino, kas tai yra. Iš respondentų atsakymų galime teigti, kad vaikai, gyvendami globos namuose jaučiasi vieniši, dažnai patiria stresą, dalis paauglių vartoja psichotropines medžiagas, kurios pasirenkamos malšinant įtampą ir stresą.

Analizuojant respondentų duomenis, atsakymai parodė, kad vaikai taip pat negeba spręsti vidinių problemų, dažnai renkasi lengviausią problemų sprendimo kelią, tik berniukai šiuo atveju ryžtingesni ir tvirtina, kad problemas geriau spręsti nei nuo jų bėgti. Nemažai vaikų kreipiasi į auklėtojus prašydami pagalbos, nors ne visada jos sulaukia. Patys vaikai tvirtina, kad jų globos namuose pasitaiko dažni nesutarimai su pedagogais, dėl netinkamo ugdytinių elgesio.

5.2.2. Auklėtojų požiūris į krizių prevenciją ir intervenciją globos namuose

Globos įstaigų ugdytojų bendruomenę sudaro tiesiogiai su vaiku dirbantis personalas, kurio pagrindinės grupės yra pedagogai, socialiniai pedagogai ir socialiniai darbuotojai. Tiesiogiai su vaiku gali dirbti ir psichologai, sveikatos priežiūros bei kiti specialistai.

Pagrindiniu auklėtojo tikslu globos įstaigoje laikytina vaiko gerovė ir saugumas siekiant pozityvios integracijos ir socializacijos visuomenėje, skatinant visavertę asmenybės raišką, pilietinę brandą (Socialinio pedagogo kvalifikaciniai reikalavimai, 2002).

Siekdamas vaiko gerovės ir saugumo auklėtojas vykdo šias funkcijas:

- ivertinimo (renka informacija, analizuoja, daro išvadas);
- konsultacinę (pataria, padeda, konsultuoja);
- korekcinę (skatina, įgalina, padeda adaptuotis, aktyvina, mobilizuoja);
- vadybinę (organizuoja, telkia, planuoja, priima sprendimus ir už juos atsako);
- šviečiamąją (informuoja, aiškina);
- koordinacinę (palaiko ryšius, siunčia (perduoda) informaciją);
- prevencinę (numato neigiamus reiškinius, poelgius ir padeda jų išvengti);
- teisinę (atstovauja, gina vaiko interesus);
- socialinio ugdymo (Socialinio pedagogo kvalifikaciniai reikalavimai, 2002).

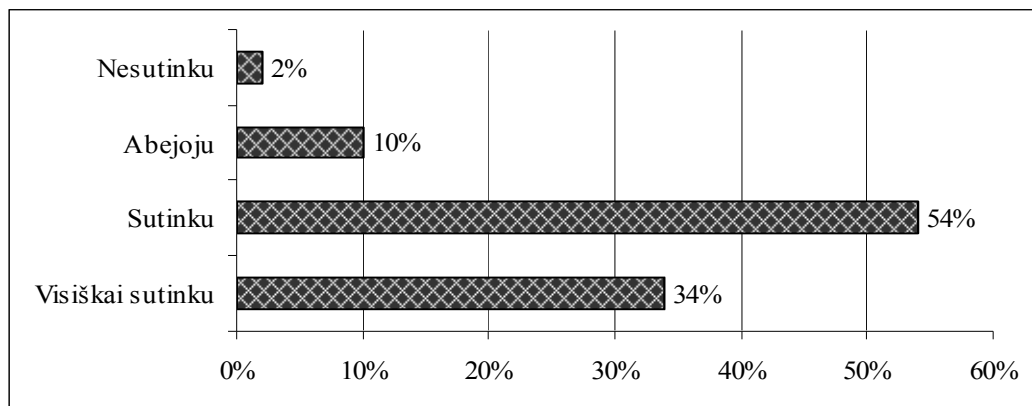
Dėl savo funkcijų gausos ir plataus veiklos rato auklėtojas turi būti susipažinęs ir išmanyti daugelį įstatymų ir teisės aktų, kad, esant reikalui, galėtų kuo profesionaliau suteikti pagalbą. Todėl socialinis pedagogas turi būti geras įstatymų, susijusių su vaiko teisių apsauga, žinovas.

Pirmaeilis auklėtojo uždavinys globos įstaigoje – suteikti pagalbą ugdytiniui toje situacijoje, kai socialiniai, psichologiniai, ekonominiai ar kultūriniai barjerai trukdo jam realizuoti savo potencines galimybes, įgyjant reikiamą išsilavinimą ir išsiauklėjimą. Šią pagalbą auklėtojas teikia sąveikaudamas su ugdytiniu, jo šeima, mokykla ar sociumu (Leliūgienė, 1997).

Auklėtojo pareiga globos įstaigoje – paveikti ne vien vaiką, bet ir jo mikroaplinką, tuos žmones, aplinkybes, kurios turi įtakos vaikui. Todėl labai išsiplečia socialinio pedagogo/darbuotojo veiklos sritys, dirbant vaikų globos namuose. Pedagogų veiklos sritys globos įstaigoje yra šios: įvertina ugdytinių poreikius ir padeda spręsti problemas; įvardina priežastis, trukdančias vaikams, paaugliams normaliai ugdytis ir adaptuotis aplinkoje; bendradarbiauja su vaiku, jo šeima, kitomis institucijomis bei specialistais; ieško būdų kaip efektyviai išspręsti saviraiškos, mokymosi motyvacijos, užimtumo, karjeros planavimo bei kitas asmenines ar socialines vaikų problemas (todėl organizuoja individualų, grupinį ir komandinį darbą); atlieka šviečiamąją, prevencinę veiklą; atstovauja vaiko teisėms bei interesams įvairiose institucijose (nepilnamečių reikalų inspekcijoje, Vaiko teisių apsaugos tarnyboje ir pan.); siekia, kad vaikams būtų užtikrintas mokymas ir ugdymas, atitinkantis jų poreikius bei galimybes; organizuoja vaikų darbinį mokymą, jų parengimą profesijos pasirinkimui; organizuoja kultūrinių, švietimo bei kitų reikalingų paslaugų teikimą (gimtadienių šventimą, kino filmų žiūrėjimą, išvykas, konsultavimą, paskaitų klausymą ir pan.) (Leliūgienė, 2003).

Be visų šių atliekamų funkcijų, pedagogai, dirbantys globos namuose turi būti ypač jautrūs ir pastabūs, kad atpažintų vaikus išstinkančias krizes, nes tik po to gali imtis priemonių ir veiksmų vaiko gerovei užtikrinti.

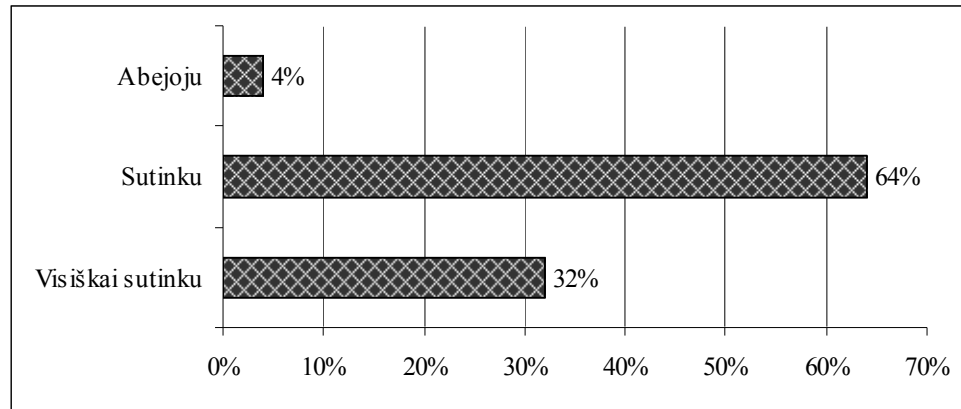
Tyrimo metu pedagogų buvo klausiama, ar jie sutinka su teiginiu, kad elgesio krizės yra būdingiausios paauglystės amžiaus tarpsnyje. Atsakymai pavaizduoti 14 paveiksle.

14 pav. Paauglystės amžiui būdingos elgesio krizės, pedagogų požiūris (%)

Bendras respondentų, atsakiusių, kad visiškai sutinka, ar sutinka skaičius yra 88%. Didžioji dalis pedagogų, dirbančių globos namuose, kaip matome (žr. 14 pav.) sutinka, jog elgesio krizės yra būdingiausios paauglystės amžiaus tarpsnyje, pedagogai taip teigdami remiasi ne tik teorinėmis, bet ir praktinėmis žiniomis. Remiantis gautais rezultatais galima teigti, jog pedagogai yra susipažinę su vaikų amžiaus tarpsnių specifika ir išmano, kas būdinga kiekvienam amžiaus tarpsniui. Be abejo, pedagogas, dirbantis globos namuose turi būti visuomet pasiruošęs priimti skirtingas, kiekvienam vaikui būdingas problemas ir, atsižvelgiant į konkrečios situacijos specifika, taikyti tai problemai spręsti parengtus metodus. Ugdytojas, žinodamas, jog kiekvienam vaiko amžiaus tarpsniui būdingi specifiniai bruožai, sąlygojantys vienokius ar kitokius vaikų asmenybės ypatumus, iš anksto gali numatyti, tykančias krizes.

Sistemingus tyrimus, analizuojančius ankstyvųjų stresinių veiksnių įtaką tolesnei vaiko psichikos sveikatai, paskatino tik XX amžiaus viduryje J. Bowlby (1973) suformuluota prierašumo teorija, kurios pagrindinė prielaida skelbė, kad ilgai trunkanti nepriežiūra ar netinkama priežiūra ankstyvoje vaikystėje gali sutrikdyti asmenybės raidą. Vėliau prierašumo teorijos šalininkai žengė dar toliau, teigdami, kad prierašumo tipas (saugus ar nesaugus) lemia ne tik vaiko santykį su jį globojančiais asmenimis, jo gebėjimą formuoti tarpasmeninius santykius vyresniame amžiuje, bet ir vėlesnį psichologinį-socialinį funkcionavimą, t.y., įvairių psichikos sveikatos problemų raidą (McCarthy, Taylor, 1999). Dėl neigiamų potyrių vaikystėje (nepakankamas saugaus prierašumo formavimasis, savikontrolės stoka, moralės ir socialinių nuostatų nebuvimas) dažnai formuojasi emocijų ir elgesio problemos. Tokie vaikai dažniausiai nepasitiki savimi bendraudami su kitais, yra linkę pasiduoti autoriteto valdžiai, neretai dėl socializacijos patirties trūkumo paauglystėje ir suaugusiame amžiuje jiems sunku užmegzti ir palaikyti santykius su kitais žmonėmis. Dėl to suaugusiojo žmogaus asmenybės problemų ištakos – jo vaikystėje. Tyrimo metu, auklėtojų buvo klausama ar paauglio atsparumas krizėms gali būti susijęs su jo vystymosi ypatumais vaikystėje (žr. 15 pav.).

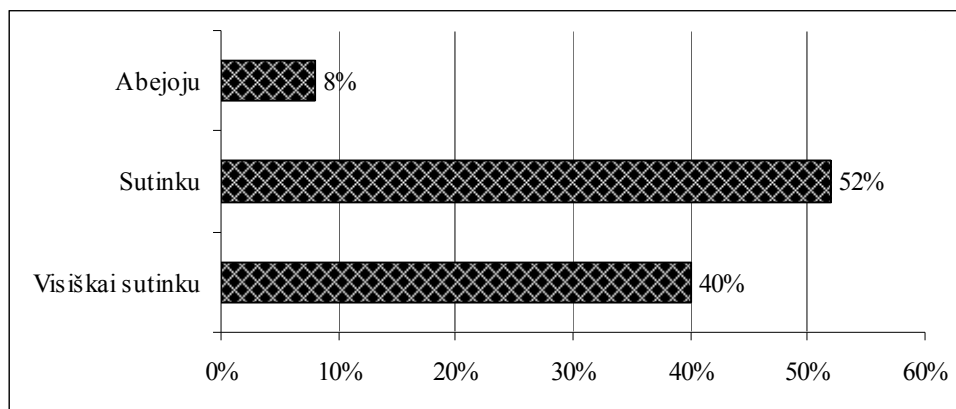
15 pav. Vaikystės vystymosi ypatumų įtaka, paauglio atsparumui krizėms (%)

Net 96,0% apklaustųjų teigia, kad paauglio atsparumas krizei susijęs su jo ypatumais vaikystėje, ir tik 4,0% ugdytojų tuo abejoja (žr.15 pav.), todėl plačiai paplitęs požiūris, kad vaikų elgesio krizių priežastys glaudžiai siejasi su ankstyvąja vaikyste šiuo atveju pasitvirtina. Didelę įtaką vaikų gyvenime turi tėvų elgesys, nuostatos, vertybiniai orientyrai, jų pastangos kryptingai ir tikslingai siekti, kad vaikai taptų dorovingomis asmenybėmis, kad įsisavintų visuomenėje priimtus vertybinius orientyrus ir jais vadovautųsi savo gyvenime. Tačiau asocialūs tėvai nesugeba įdiegti vaikams visuomenėje vyraujančių vertybinių orientyrų, tinkamo elgesio normų. Todėl dėsninga, kad visa tai anksčiau ar vėliau turi neigiamos įtakos ne tik kognityvinei, psichosocialinei vaiko raidai, bet ir neadaptivių atribucijų bei elgesio susiformavimui.

Psichikos sveikata ir gerovė yra ypač svarbios gyvenimo kokybei, įgalina žmones prasmingai gyventi, būti kūrybiškais ir aktyviais piliečiais. Psichikos sveikata turi įtakos socialinei ir ekonominei visuomenės plėtrai, yra svarbus socialinės sanglaudos, produktyvumo, taikos ir stabilumo gyvenimo aplinkoje komponentas. Psichikos sveikatos puoselėjimas gerina visos visuomenės (taip pat ir psichikos sveikatos sutrikimų turinčių žmonių bei jų globėjų) gyvenimo kokybę bei psichinę gerovę. Ilgalaikės psichinės sveikatos pagrindas formuojamas ankstyvajame amžiuje. Iki 50 % psichinių sutrikimų prasideda paauglystės metu. Psichinės sveikatos problemų galima nustatyti 10 % - 20 % jaunuolių, kurių didesniąją dalį sudaro nepasiturinčių gyventojų grupių atstovai⁴.

⁴ Europos paktas dėl psichinės sveikatos ir gerovės. (2008). [Žiūrėta 2001 04 23]. Prieiga per internetą: <http://ec.europa.eu/health/mental_health/docs/mhpact_lt.pdf>

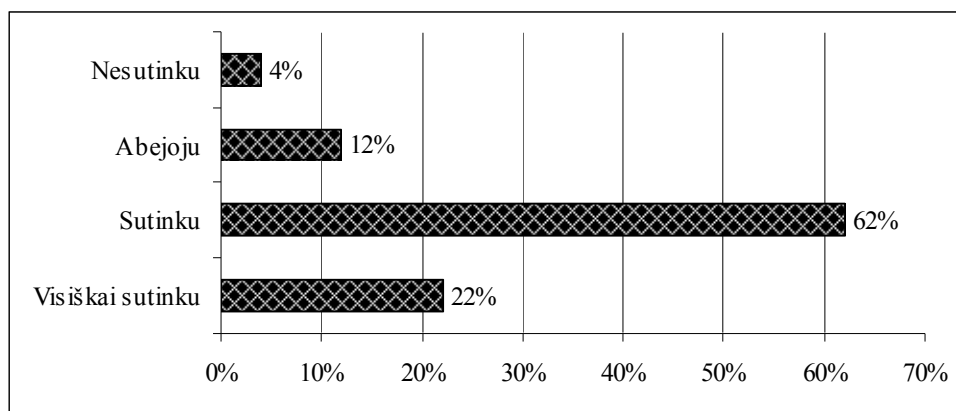
Žinant, jog psichikos sveikata yra ypač svarbi gyvenimo kokybei ir gerovei, atliekant apklausą, buvo pasidomėta pedagogų, ar jie sutinka, kad ilgalaikės krizės gali būti kaip vienas iš pagrindinių veiksnių, sutrikdančių žmogaus psichinę sveikatą (žr. 16 pav.).

16 pav. **Ilgalaikių krizių įtaka psichinių sutrikimų atsiradimui (%)**

Su anketoje pateiktu teiginiu apie ilgalaikių krizių vieną iš pasekmių – psichinės sveikatos sutrikdymą – sutiko beveik visi (92,0%) globos namuose dirbantys pedagogai (žr.16 pav.). Tai rodo, jog darbuotojai, dirbantys ir bendraujantys su globos namų ugdytiniais suvokia, kad užsitęsios krizės gali turėti įtakos ne tik vaikų elgesiui, bet ir jų psichinei sveikatai. Atsižvelgiant į vaikų pažeidžiamumą ir poreikius, jiems turėtų būti suteiktas prioritetas vykdant veiklą, susijusią su psichikos sveikatos ugdymu, priežiūra, ligų prevencija ir psichikos sveikatos priežiūra, kadangi vaikystėje patirti sutrikimai gali pranašauti psichikos sutrikimus suaugus. Todėl vaikų ir paauglių psichikos sveikatos palaikymas turėtų būti vertinamas kaip strateginė investicija, teikianti didelę ilgalaikę naudą atskiriems asmenims, visuomenei ir sveikatos apsaugos sistemai.

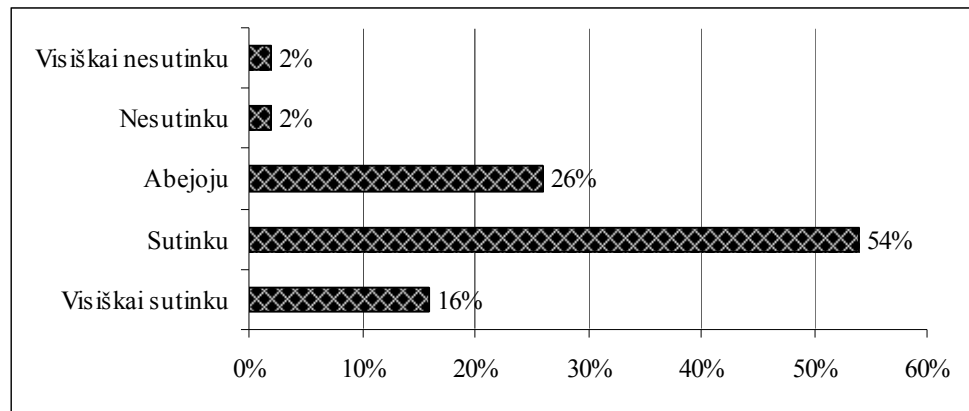
Jaunesniojo paauglio nuomonė apie save ir savęs įvertinimas daugiausia formuojasi suaugusiųjų vertinimo pagrindu. Kylantis poreikis pažinti save, domėjimasis savimi ir mąstymas apie save yra būdinga paauglių ypatybė. Savęs pažinimas yra viso to sąlyga. Paauglių samprotavimai apie save yra sąmoningi, savarankiški vidiniai procesai, paaugliai žiūri į juos kaip į būtiną dalyką. Vaikai, turintys aukštą savivertę, yra labiau linkę spręsti problemas, nei jų vengti, o neigiamai galvojantys apie save, palaipsniui ima orientuotis į nesėkmes, klaidas, kyla naujos veiklos baimės, noras išvengti iššūkių, visa tai apriboja ne tik gyvenimiškas perspektyvas ir kartu sumažina socialinį aktyvumą, bet ir formuojasi neigiami elgesio ypatumai. Todėl tyrime buvo teirautasi auklėtojų, ar neigiamas paauglių savęs vertinimas turi įtakos elgesio krizių atsiradimui (žr. 17 pav.).

17 pav. Neigiamo savęs vertinimo įtaka paauglių elgesio krizių atsiradimui (%)

Kaip matyti iš 17 pav., auklėtojai pritaria (84,0%), kad elgesio krizės dažniausiai kyla dėl neigiamo savęs vertinimo, tuo abejojančių lieka tik 12,0% respondentų. Galima teigti, kad tai svarbus veiksnys, darantis įtaką krizių atsiradimui. Globos namų auklėtinių žemą savęs vertinimą lemiančiais veiksniais galima būtų laikyti: nepalankias asmenybės vystymosi sąlygas šeimoje, tėvų netekimą ar gyvenimą atskirai nuo jų, artimų emocinių santykių stoka, neigiamą mokyklos, bendraamžių poveikį ir pan. Globos namų auklėtiniai rečiau save vertina teigiamai, mano esą niekam tikę, neturintys gerų savybių, jaučiasi nereikalingi, nevykėliai, neturintys kuo didžiuotis. Paauglių, gyvenančių globos institucijose, žemas savęs vertinimas ir žemi akademiniai pasiekimai gali būti sietini su ankstyva neigiama psichosocialine patirtimi, meilės, šilumos trūkumu, nesaugumo jausmu, aplinkinių abejingumu, neigiamu vertinimu.

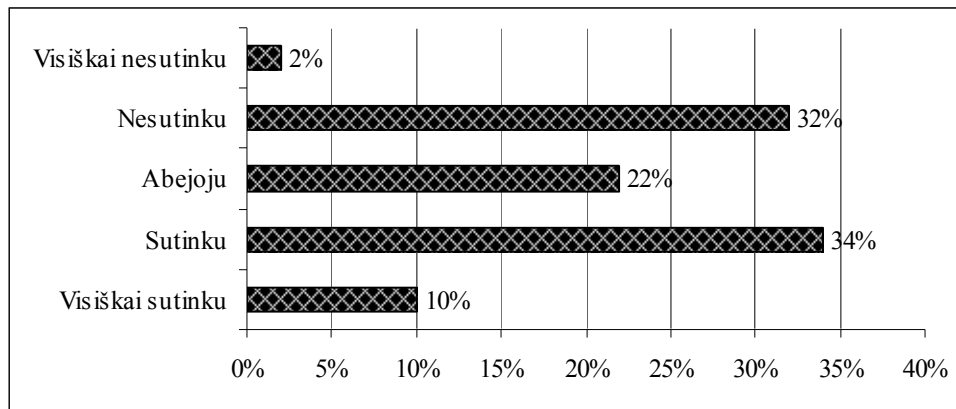
Pasak V. Čepukienės, R. Pakrosnio (2008), vaikų auklėjimas globos namuose, kur vyrauja pastovumas, ugdytinių veikla organizuojama pagal iš anksto parengtas programas, taisykles, daugiau apsiribojama vaikų priežiūra, per mažai skatinamas jų aktyvumas, savarankiškumas organizuojant įvairią veiklą, atliekant kuo įvairesnius socialinius vaidmenis, ugdo vaikų socialinį pasyvumą, turi neigiamos įtakos socialinių įgūdžių formavimuisi, kurie gali sąlygoti tam tikrų netinkamų elgesio formų atsiradimą bei jų pasireiškimą. Siekiant atskleisti globos namų ugdytinių atsparumo krizinėms situacijoms ypatumus, buvo aiškinamasi, ar globos namuose gyvenantys vaikai susiduria su daugiau krizinių situacijų, nei kiti jų bendraamžiai (žr.18 pav.).

18 pav. Krizinių situacija aktualumas globos namų aplinkoje (%)

Atlikta duomenų analizė parodė, kad auklėtojai, dirbantys su globos namų ugdytiniais sutinka (70,0%), jog šiems vaikams tenka išgyventi daugiau krizinių situacijų, nei vaikams iš pilnų šeimų, nes dažniausiai šiems vaikams sunkiau sekasi atpažinti žmogaus emocinę būseną ir tinkamai atsakyti į kito jausmus, nei vaikams, gyvenantiems pilnose šeimose. Jie pasižymi menkesniais konfliktų sprendimo įgūdžiais, žymiai rečiau aiškinasi nesusipratimų priežastis, ramiai išsako savo nuomonę, būdami neteisūs, pripažįsta savo kaltę. Todėl manytina, kad globos namų vaikai gali turėti daugiau problemų bendraudami su žmonėmis, ypač sprenddami tarpusavio santykius. Taip pat globos namų vaikai stokoja tam tikro socialinio išvalgumo. Tai gali sukelti ir kitų bendravimo problemų, nes bendravimo situacijos pažinimas, įvertinimas leidžia asmeniui geriau ją kontroliuoti ir adekvačiai atsakyti; yra tarpusavio sąveikos atsiradimo, jos palaikymo pamatas. Bendravimo įgūdžiai rodo tiesioginius žmonių ryšius, nusako asmens gebėjimą kurti ir palaikyti pozityvius tarpusavio santykius. Įgūdžiai dažniausiai apibrėžiami kaip tam tikra elgesio sistema ir siejami su asmens elgesio veiksmingumu.

Kiekviena krizė – tai ir ribinis egzistencinis išgyvenimas, kurio metu žmoguje įvyksta stiprus dvasinis sukrėtimas, perversmas, kuris arba palaužia, arba sustiprina atverdama naują gyvenimo ir jo galimybių matymą. Jei psichologinė krizė įveikiama, krizinis išgyvenimas paskatina individo augimą, vystymąsi, emocinę brandą. Neįveikta psichologinė krizė sąlygoja krizės chronizaciją, t.y., galimus fizinės, psichikos sveikatos, asmenybinės integracijos, socialinio funkcionavimo ir adaptacijos sutrikimus. Norint užkirsti kelią krizinių situacijų pasekmėms, būtina išsiaiškinti ne tik jų sukėlėjus, bet ir tai, kaip dažnai jos pasireiškia (žr.19 pav.).

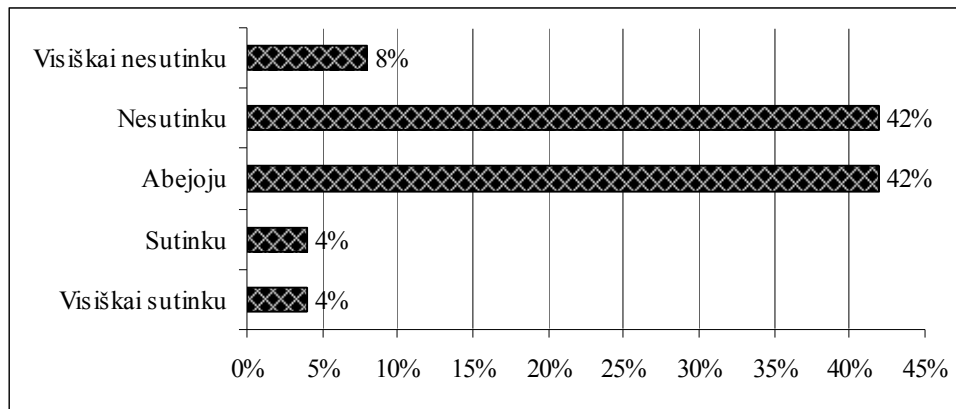

19 pav. Nuolatos pasireiškiančios elgesio krizės, globos namuose gyvenantiems vaikams (%)

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad beveik panaši dalis ugdytojų sutinka (44,0%) ir 34,0% respondentų nesutinka, jog globos namuose elgesio krizės pasireiškia nuolatos. Toks atsakymų pasiskirstymas sąlygoja dviprasmiškas išvadas, galbūt kai kurie auklėtojai savo trumpoje darbo praktikoje dar nėra susidurę su tokiomis krizėmis, arba paprasčiausiai nežino kaip jos pasireiškia, todėl ir linkę teigti, jog elgesio krizės yra ne dažnas reiškinys, pasitaikantis globos namuose. Tačiau bet kuriuo atveju, bendras respondentų, atsakiusių, kad elgesio krizės pasireiškia nuolatos, skaičius siekia 54%, o tai įrodo, jog vis dėlto tai yra aktuali ir iki šiol neišspręsta problema. Remiantis gautais rezultatais, galima teigti, jog labai svarbu kuo anksčiau pradėti koreguoti krizinius išgyvenimus, nelaukti, kol jie pasireikš intensyviai arba chronizuosis. Pirmoji pagalba turėtų sustabdyti psichologinės krizės neigiamą vystymąsi, padėti žmogui sukaupti jėgas įveikti krizę. Jei pagalbos nesulaukiama, psichologinė krizė gali gilėti ir likti neįveikta.

Vaikų globos namų paskirtis yra užtikrinti vaikui saugią ir raidai palankią aplinką, kiek įmanoma artimesnę tai, kurios galima tikėtis šeimoje. Galima būtų manyti, kad globos namuose sudarius tinkamas sąlygas specialiesiems globojamų vaikų poreikiams patenkinti, jų prisitaikymas turėtų pagerėti. Tačiau vis dažniau kalbama apie įvairių psichologinių-socialinių problemų paplitimą tarp globos įstaigose gyvenančių vaikų (Bass, Shields, Behrman, 2004). Tad kyla klausimas, ar globos įstaigos neatlieka visų savo funkcijų, ar teikiama pagalba yra nepakankama, ar, dėl neigiamo patyrimo šeimoje susiformavusių asmenybės savybių, poveikis vaiko gebėjimui prisitaikyti yra toks didelis, kad net ir gyvenimo sąlygų pasikeitimas bei teikiama pagalba nebegali nieko pakeisti.

20 paveiksle pavaizduotas auklėtojų atsakymų pasiskirstymas procentais į anketos teiginį: „Elgesio krizių atsiradimui didesnę įtaką daro globos namai negu mokykla” (žr. 20 pav.).

20 pav. **Globos namų aplinkos įtaka elgesio krizių atsiradimui (%)**

Rezultatai parodė, kad tik keletas auklėtojų (4,0%) visiškai sutinka su tuo, jog globos namų aplinka turi daugiau įtakos krizių atsiradimui nei mokykla, nes kiti pedagogai (50,0%) nesutinka, arba abejoja (42,0%), kad elgesio sunkumams atsirasti turi įtakos patys globos namai. Jie mokyklos aplinką vertino kaip labiau neigiamą. Tai leidžia daryti išvadą, kad mokykla – aplinka, kurioje mokytojų parama bei neigiamų santykių su bendraamžiais patirtis yra svarbiausi paauglio saitų su mokykla aspektai, susiję su elgesio problemomis, delinkvenčiu bei asocialiu elgesiu paauglystėje. Tačiau gyvenimo globos namuose ypatumai taip pat yra svarbūs ir gali paskatinti geresnį arba blogesnį funkcionavimą, t.y., gali tapti apsauginiu arba rizikos veiksniu, sušvelninančiu, arba atvirkščiai, dar labiau užaštrinančiu neadaptivių asmenybės savybių pasireiškimą. Kadangi nustatyta, jog net esant palankiausioms aplinkybėms globos įstaigose yra būdingas neapibrėžtumas, nestabilumas ir laikinumas, o tai savaime mažina vaiko optimalaus funkcionavimo galimybes.

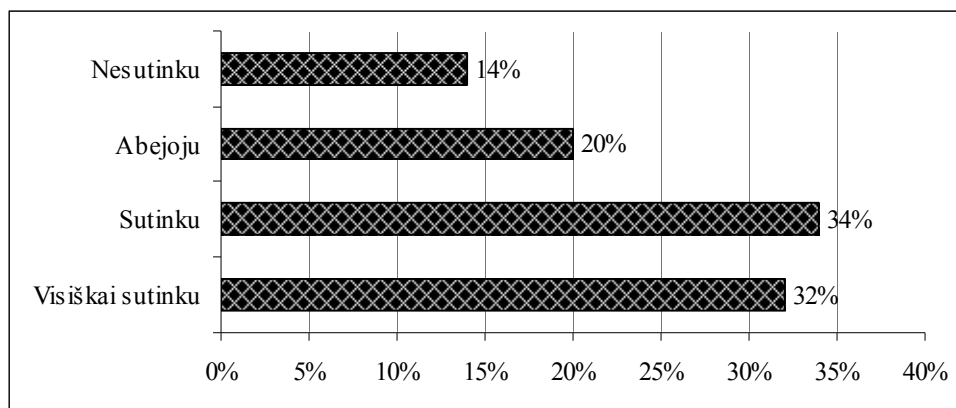
Panašią nuomonę išreiškia ir A. Juodraitis (2004), nurodydamas, kad globos įstaigų personalas ne visada tinkamai elgiasi su ugdytiniais ir yra linkęs neigiamai juos vertinti, akcentuoti jų klaidas, o ne pasiekimus.

Paauglio agresyvumas – tai emocijų išraiška, todėl analizuojant vaikų elgesį, būtina nagrinėti ir jų emocijas. Agresyvumą paprastai skatina kelios emocijos (pyktis, pasibjaurėjimas, neapykanta ir t.t.) (Navaitis, 1998).

Agresyvūs paaugliai dažniausiai blogai mokosi, nors psichologiniai testai rodo, jog jų intelektas dažniau būna aukštesnis, negu jų gaunami pažymiai. Jie neįsisavina dėstomos medžiagos dėl per didelio aktyvumo, dėmesio stokos ir begalinio išsiblašymo. Agresyviems paaugliams sunku normaliai prieiti prie kito ir normaliai kalbėti. Jie įtaria kitą turint priešišku kėslų, todėl yra įsitikinę, kad turi reaguoti agresyviai, o ne draugiškai. Agresyvūs paaugliai kitaip suvokia aplinkinį pasaulį, todėl jų reakcija kitokia. Kaip teigia U. Mielke (1997), agresyvūs vaikai negerbia savęs.

Pirmiausia, tai liečia tuos paauglius, kurie agresyviai elgiasi su kitais iš bailumo ir nepasitikėjimo savimi. Jie tikisi taip užsitarnauti pagarbą. Kadangi jiems baimę sumažina agresyvumas, tai jie ir naudojami ta nevykusia savęs realizavimo forma (Mielke, 1997).

Tyrimo metu globos namuose dirbančių auklėtojų buvo paklausta, ar jie sutinka su teiginiu, kad globos namų ugdytiniai krizių atvejų būna fiziškai agresyvūs. Atsakymai pateikti 21 paveiksle.

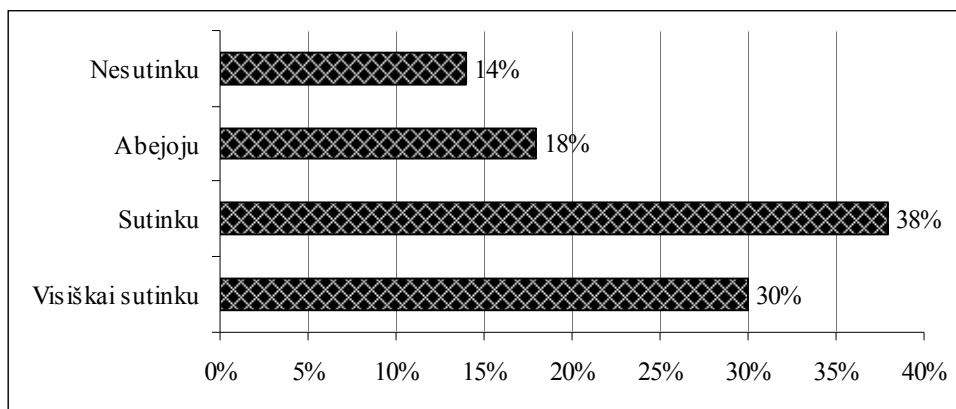

21 pav. Elgesio krizės – agresyvaus elgesio prielaida (%)

Remiantis 21 paveiksle pateiktais duomenimis, galima teigti, kad daugiau nei pusė auklėtojų (66,0%) sutinka ir mano, kad vaikai krizinėse situacijose būna agresyvūs, 14,0% apklaustųjų nesutinka, su pateiktu teiginiu ir kiti 20,0% nėra tikri, ar vaikai būna agresyvūs krizinėse situacijose. Polinkiui į agresiją įtakos gali turėti ir sudėtingas vaiko charakteris, hiperaktyvumas, impulsyvumas, dėmesio sukonzentravimo problemos, menki socialinių problemų sprendimo įgūdžiai - vaikai supranta kitų vaikų elgesį kaip priešišką ir nesugeba rasti neagresyvių konfliktų sprendimo būdų. Galima manyti, kad dėl socialinių-kognityvinių sugebėjimų trūkumo globos namų auklėtiniai elgiasi agresyviai, kadangi jie nėra išmokę spręsti nesutarimus ir problemas tinkamu, visuotinai priimtinu būdu - neagresyviai. Netinkamas elgesys griauja teigiamus ryšius, apsunkena tarpasmeninių santykių palaikymą prosocialioje grupėje, lemia vaiko atstūmimą. Agresijos pasireiškimo būdai yra įvairūs, tačiau bene visi skaudina ir stipriai žaloja žmogų. Ypač tai aktualu paauglystės laikotarpiu, kai formuojasi asmenybė, jos požiūris į visuomenę, į gyvenimą vyksta savęs ieškojimo periodas. Smurtas žaloja žmogų fiziškai ir psichologiškai, palikdamas tam tikrą pėdsaką jo gyvenime.

Gyvendami uždaroje įstaigoje, neturėdami artimo žmogaus, kuriuo galėtų pasitikėti, instituciniai vaikai užsisklendžia savyje, nepasitiki ugdytojais ir bendraamžiais. Dėl pilnaverčio bendravimo su suaugusiaisiais nebuvimo, neišsiugdyto pasitikėjimo suaugusiuoju, atsiranda baimė atsiverti, todėl išgyvenimai, tikrosios baimės, nerimo, destruktivaus elgesio priežastys yra

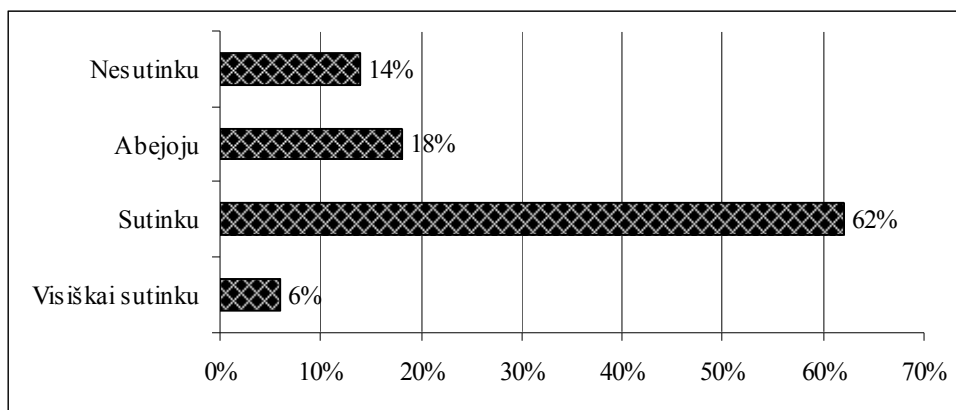
slepamos. Bijodami būti nesuprasti, atstumti, pašiepti, instituciniai vaikai nelinkę kitiems pasakoti savo išgyvenimų. Respondentų buvo klausiama, ar globos namų auklėtiniai linkę užsisklęsti savyje. Atsakymų pasiskirstymas pateiktas 22 paveiksle.

22 pav. Globos namų ugdytinių uždaruomo aspektas (%)

Iš paveikslo matome, jog ugdytojai pažymėjo, kad visiškai sutinka (30,0%) arba sutinka (38,0%) su teiginiu, kuriuo globos namų auklėtiniai įvardijami, kaip linkę užsisklęsti savyje. Tokia vaikų būseną pirmiausia gali būti sietina su vaikystėje išgyventais traumuojančiais įvykiais: fizine ir seksualine prievarta, sunkiomis gyvenimo sąlygomis, tėvų alkoholizmu, nepriežiūra, apleidimu ir pan. arba pasireiškusi tik apsigyvenus globos namuose, kuriuose, galbūt, bijodami likti nesuprasti ar atstumti, vaikai nelinkę bendrauti su bendraamžiais bei globos namų darbuotojais.

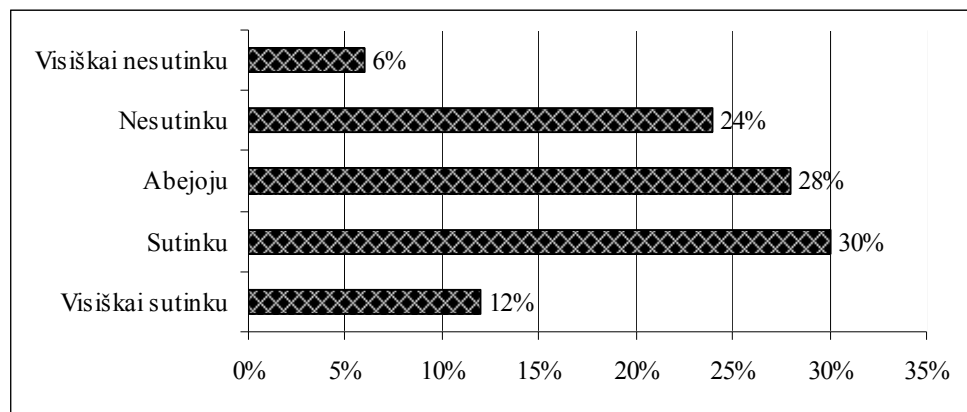
Krizių prevencijos planas yra pedagoginio planavimo priemonė, efektyvus būdas įvairioms problemoms spręsti, kurio reikalauja Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro įsakymas (žr. 3 priedas). Jei ugdymo įstaiga neturi krizių prevencinio plano, mažai tikėtina, kad mažės vaikų elgesio krizės. Tyrimo metu, pedagogų buvo klausiama, ar globos namai, kuriuose jie dirba, yra parengę krizių prevencinius planus (žr. 23 pav.).

23 pav. Krizių prevencijos ir intervencijos planai globos namuose (%)

Respondentų atsakymų pasiskirstymas parodė, kad 68,0% respondentų teigia, jog globos namai turi tokį planą, 18,0% respondentų abejoja, ir 14,0% teigia, kad prevencinio plano nėra (žr. 23 pav.). Šie respondentai, galbūt nėra supažindinti su prevenciniais planais, ar paprasčiausiai neištraukiami į jų rengimą. Atsižvelgiant į daugumos atsakymų rezultatus, galima daryti išvadas, jog globos namai vis dėlto vykdo įsakymus ir dirba pagal parengtus reikalavimus, kuriuos pateikia Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija.

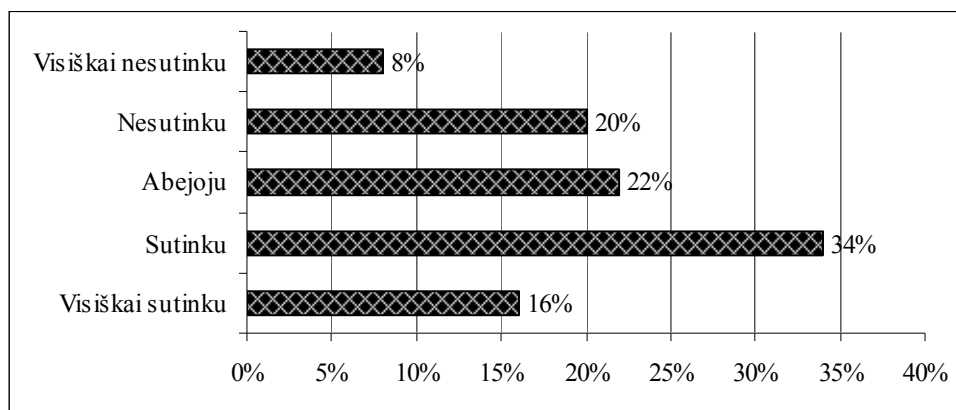
Sukūrus krizių prevencinį planą, jam įgyvendinti ugdymo įstaigoje reikia stiprios krizių valdymo komandos. Krizių valdymo komandos paskirtis – įvykus krizei atkurti įprastą bendruomenės veiklą, užtikrinti krizės paveiktiems bendruomenės nariams reikiamos pagalbos teikimą ir informuoti apie įvykį. Krizių valdymo komandą sudaro: įstaigos vadovas arba pavaduotojas ir krizės valdymui būtinų gebėjimų, tai yra komunikacijos, bendradarbiavimo, komandinio darbo, konfliktų sprendimo įgūdžių turintys pedagogai ir pagalbos vaikui specialistai (socialinis pedagogas, logopedas, psichologas ir kt.). Atliekant tyrimą siekta išsiaiškinti, ar globos namuose yra suformuota komanda, kuri dirba krizių valdymo srityje. Atsakymų pasiskirstymas pateiktas 24 paveiksle.

24 pav. Krizių valdymo komandos globos įstaigose (%)

Iš 24 paveikslo matyti, kad bendras respondentų, atsakiusių, kad visiškai sutinka ar sutinka, jog globos namai turi krizių valdymo komandas, skaičius siekia 42,0%, tačiau nemažai pedagogų abejoja (28,0%) arba teigia, kad tokių komandų nėra (30,0%). Galima daryti išvadą, kad ne visuose globos namuose veikia krizių valdymo komandos, todėl krizių prevencija nėra efektyvi globos įstaigose. Tikėtina, kad krizės sukeltos problemos nėra sėkmingai sprendžiamos, nes neužtikrinama veiksminga pagalba.

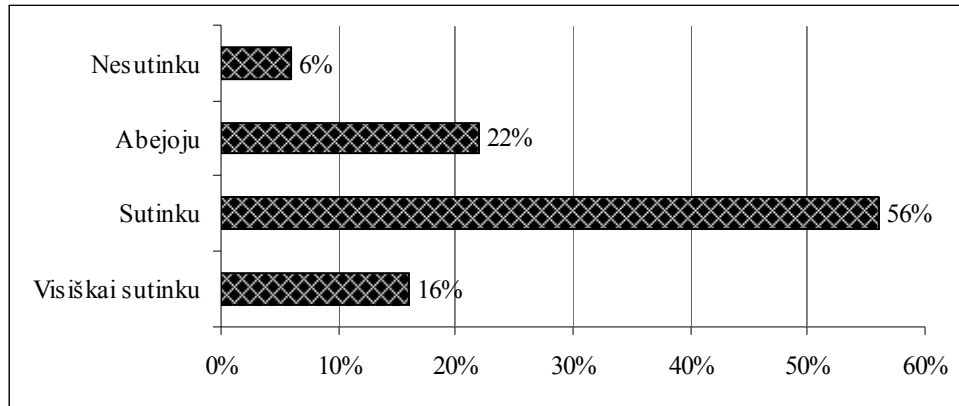
Elgesio ir kitokių krizinių situacijų atvejais tikslinga turėti detalų komunikacijos planą bei protokolus. Į krizių intervencijos pasiruošimo stadiją taip pat įeina oficialių polisų ir protokolų parengimas, krizių komandų sudarymas, bei komunikacijos plano paruošimas (Kerr, 2009). Jei elgesio krizinė situacija baigiasi fizine intervencija, būtina žinoti, kaip susisiekti su specialiosios ugdymo įstaigos administracija, vidaus ir išorės ekspertais, medicinine pagalba arba teisėsaugos tarnybomis. Anketoje pedagogams buvo pateiktas teiginys: „Globos namai turi komunikacijos planą (bendradarbiavimas su globos namų administracija, ekspertais (psichologais), medikais, policija ir kt. krizės metu)“. Atsakymų pasiskirstymas pateiktas 25 paveiksle.

25 pav. Komunikacijos planų rengimas globos namuose (%)

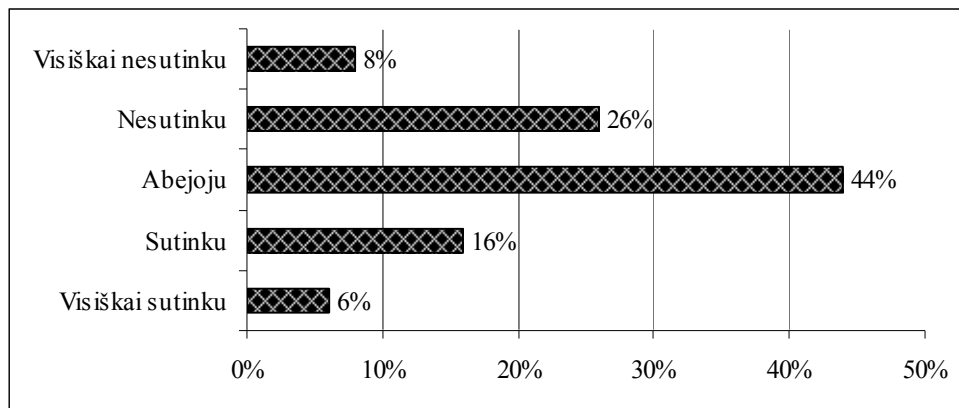
Gauti rezultatai parodė, kad 34,0% pedagogų sutinka su teiginiu, kad globos namai turi komunikacijos planą, o 16,0% tai tikrai žino, nors dalis ugdytojų (22,0%) abejoja ar paprasčiausiai nėra įsitikinę, kad globos namuose, kuriuose jie dirba, krizių valdymo komandos yra parengusios komunikacijos planus. Nors ir nėra privalomi komunikaciniai planai, tačiau įstaigos parengusios tokius planus, galima daryti prielaidą, yra orientuotos į optimalų krizinių išgyvenimų įveikimą ir jų prevenciją.

Elgesio krizių prevencijai nepakanka vaikus ir visuomenę tik informuoti kuriuo nors klausimu, nes priimta informacija pati savaime nenulemia elgesio. Todėl svarbu ugdyti vaikų gebėjimą ir pasirengimą atsispirti socialiniam spaudimui, suvokti ir įveikti psichologines problemas, kurios ateityje gali priartinti prie žalingo ir nederamo elgesio. Tik tikslingi veiksmai tai gali sumažinti. Vienas iš tokių - prevencinių renginių organizavimas. Auklėtojų buvo pasiteirauta, ar globos namuose vaikams yra organizuojami prevenciniai renginiai apie krizes, jų pasekmes bei pagalbos galimybes. Atsakymų pasiskirstymas pateiktas 26 paveiksle.

26 pav. **Preveninių renginių organizavimas globos įstaigose, auklėtojų požiūris (%)**

Kaip matyti iš 26 paveikslo duomenų, dauguma respondentų (72,0%) teigė, kad preventiniai renginiai globos institucijose vyksta. Tai rodo, jog globos institucijos darbuotojai skiria nemažą dėmesį prevencijai. Tačiau organizuojami preventiniai renginiai, siekiant ugdyti vaikų tinkamo elgesio visuomenėje normas ir atsakomybę, gerinti tarpusavio santykius su bendraamžiais, turi visų pirma ne tik sudominti vaikus, bet ir turėti praktinę bei išliekamąją reikšmę. Tuo tikslu anketoje buvo pateiktas teiginys: „Globotiniai noriai dalyvauja krizių prevencijos renginiuose“ (žr. 27 pav.).

27 pav. **Globos namų ugdytinių dalyvavimas preventiniuose renginiuose (%)**

Kaip matome iš 27 paveikslo duomenų, preventiniai renginiai organizuojami globos namuose, bet juose dalyvauja tik maža dalis vaikų. Respondentų atsakymai rodo, kad iš viso tik 22,0% apklaustųjų mano, jog vaikai noriai dalyvauja renginiuose, o 34,0% nesutinka su šiuo teiginiu ir mano, kad vaikai skeptiškai nusiteikę dalyvavimui preventiniuose renginiuose. Galima daryti išvadas, kad auklėtojai negeba tinkamai organizuoti preventinių renginių, kadangi vaikų

susidomėjimas šiais renginiais gana menkas. Todėl tikėtina, kad elgesio krizių prevencija globos įstaigose nėra optimali, nes į ją neįtraukiami vaikai.

Apibendrinami prieiname prie išvados, jog auklėtojai, dirbantys globos namuose, pritaria tam, jog elgesio krizės yra dažnas reiškinys, pasitaikantis globos namų ugdytiniams, kuris pasireiškia nederamais elgesio ypatumais.

Globos įstaigose yra parengti krizių prevenciniai planai, tačiau ne visur suformuotos krizių valdymo komandos, dėl to prevencija nėra optimali.

Tyrimo metu suformuluotos hipotezės: elgesio krizės būdingesnės paaugliams, gyvenantiems globos namuose; vaikų globos namuose dirbantiems auklėtojams stinga žinių ir kompetencijų apie vaikų elgesio krizes, jų prevenciją, intervenciją bei krizių pasekmes – pasitvirtino. Todėl, norint spręsti vaikų elgesio krizes, taikant prevencines priemones, pirmiausia reikia problemas spręsti instituciniu lygmeniu. Siekiant krizių prevencijos, būtina pirmiausia visos ugdymo institucijos bendruomenės veikla, orientuota į saugios vaikui ugdymo (-si) aplinkos sudarymą. Už šią aplinką institucijoje yra atsakingi vadovai, administracija, jiems pavaldūs darbuotojai. Taip pat vadovas užtikrina tvarkos ugdymą: laikosi vidaus tvarkos taisyklių, ieško papildomų lėšų projektams, dalyvauja krizių prevencijos komandoje. Prie visų šitų priemonių pridėjus aktyvų vaikų dalyvavimą prevenciniuose renginiuose, kitų organizacijų pagalbą būtų galima tikėtis sustabdyti elgesio krizių veiksmus ir optimizuoti krizių prevenciją ir intervenciją vaikų globos namuose.

IŠVADOS

1. Remiantis išanalizuota literatūra, galima teigti, jog daugelis autorių, tyrinėjusių paauglystės amžiaus tarpsnį, jį įvardija kaip krizės bei lūžių laikotarpį. Todėl dažnai paauglystė vadinama pereinamuoju, problemišku, konfliktišku, audrų ir stresų laikotarpiu.
2. Vaikai, augantys vaikų globos įstaigoje, turi elgsenos ir charakterio sutrikimų. Tai sąlygoja šių vaikų asmenybės savybės, kurių formavimuisi didelę įtaką daro patirtos dvasinės traumos ir netektys.
3. Dauguma vaikų, į globos įstaigą patekę iš asocialių šeimų, jau yra išsiugdę tam tikras neigiamas savybes, perėmę šeimoje egzistuojantį destruktivų bendravimo, tarpasmeninių santykių modelį ir patys tapę pikti, šiurkštūs, pagiežingi, kerštingi, nepaisantys visuotinai priimtinių elgesio normų.
4. Tyrimo duomenimis, dauguma vaikų globos namuose nežino, kas yra elgesio krizės ir kaip jos pasireiškia.
5. Daugiau nei ketvirtadalis auklėtojų pritaria teiginiui, jog elgesio krizės globos namų ugdytiniams pasireiškia nuolatos ir yra būdingiausios paauglystės amžiaus tarpsnyje.
6. Globos namuose vaikai linkę pesimistiškai galvoti apie ateitį, negeba spręsti vidinių problemų, jaučiasi vieniši ir užmiršti, dažnai kreipiasi pagalbos į auklėtojus, dirbančius globos namuose, tačiau ne visada sulaukia prašomos pagalbos.
7. Tyrimo metu atskleista, kad elgesio krizės globos namuose dažniausiai pasireiškia agresyviu paauglių bendravimu, polinkiu vartoti psichotropines medžiagas, pesimistišku požiūriu į gyvenimą.
8. Auklėtojai elgesio krizių priežastimis laiko ankstyvąją vaiko patirtį šeimoje bei asmenines paauglių savybes.
9. Apklausa parodė, jog globos namai yra parengę krizių prevencinius planus, tačiau ne visi turi suformavę krizių valdymo komandas, bei paruošę komunikacijos planus.
10. Tyrimo metu nustatyta, kad elgesio krizių prevencijai įgyvendinti globos įstaigose organizuojami prevenciniai renginiai, tačiau dauguma ugdytinių nelinkę juose dalyvauti.

REKOMENDACIJOS

Siekiant pagerinti vaikų globos namuose gyvenančių vaikų padėtį, padidinti globos namų darbuotojų kompetenciją ir paskatinti pertvarką globos institucijose tam, kad vakai būtų apsaugoti nuo elgesio krizių, reikėtų imtis siūlomų priemonių.

1. Kiek įmanoma daugiau plėsti bendradarbiavimą su įvairių tipų vaikų globos organizacijomis ir dalintis patirtimi.
2. Organizuoti seminarus, apmokymus, paskaitas globos namų auklėtinių specifinio ugdymo ypatumų tematika, siekiant šių vaikų problemų įveikimo sprendimo būdų.
3. Siekti sukurti tokias vaiko aplinkos sąlygas, kuriose būtų užkertamas kelias asocialių įgūdžių perkėlimui į naujas situacijas.
4. Patartina skirti daugiau lėšų vaikų globos įstaigų auklėtinių laisvalaikio organizavimui, siekiant aktyvesnės vaiko integracijos į visuomenę, skatinant ir mokant vaikus aktyviau bendrauti su socialine aplinka.
5. Vaikų globos namuose turi būti sudaryta tarpdisciplininė komanda ir sukurtas veiksmų planas, kaip darbuotojams elgtis elgesio krizių atvejais, kokie yra žingsniai ir kokia atsakomybė už jų įgyvendinimą.

LITERATŪRA

1. Allen J. P., Land D. (1999). *Attachment in adolescence. Handbook of attachment: theory, research and clinical applications*. USA: Guilford Press.
2. Bagdonas A. (1994). *Socialinės reabilitacijos organizaciniai aspektai: mokomoji priemonė*. Vilnius: VPU leidykla.
3. Bandura A. (1999). *Social cognitive theory of personality. Handbook of personality: Theory and research*. New York: Guilford Publications.
4. Bandžiuvienė R.(1994). *Savireguliacija ir streso įveikimas*. Vilnius: Arėjas.
5. Bass S., Shields M. K., Behrman R. E. (2004). *Children, Families, and Foster Care: Analysis and Recommendations*. The Future of Children. [Žiūrėta 2011-04-20]. Prieiga per internetą: <<http://www.questia.com>>.
6. Berger P. L., Luckmann T. (1999). *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai.
7. Berk E. L. (2007). *Development Through the Lifespan*. Pearson Education. Inc.
8. Braslauskienė R. (2001). Bešeimių vaikų socialinių – pedagoginių situacijų globos namuose tyrimas. *Pedagogika*, 50, p. 80-88.
9. Brock S. E. (2001). *Group crisis intervention*. Lodi Unified School District.
10. Bulotaitė I., Pivorienė V. ir Sturlienė N. (2001). *Drauge su vaiku*. Vilnius: Švietimo ir mokslo ministerija.
11. Campbell R. (1998). *Kaip mylėti savo paauglį*. Vilnius: Katalikų pasaulis.
12. Cannon W. (2009). *The Fight or Flight Response*. [Žiūrėta 2011 04 05]. Prieiga per internetą: <<http://www.thebodysoulconnection.com/EducationCenter/fight.html>>.
13. Chomentauskienė R. (1995). Pažinkime agresiją. *Psichologija Tau*, 1, p. 4.
14. Cillessen A. H. N. (2002). Understanding the predictors of violent adolescent behavior. *USA Today Magazine*, 130, p.48-49.
15. Cook A., Spinazzola J., Ford J., Lanktree C. (2005). Complex trauma in children and adolescents. *Psychiatric Annals*, 35(5), p.390-398.
16. Čepukienė V., Pakrošnis R. (2008). Vaikų globos namuose gyvenančių paauglių psichologinio ir socialinio funkcionavimo sunkumus lemiantys veiksniai: asmenybės savybių ir gyvenimo globos namuose ypatumų sąveika. *Specialusis ugdymas*, 2 (19), p.31-44.
17. Dear G. E., Thomson D. M., Hills A. M. (2000). Self-Harm in Prison: Manipulators can Also Be Suicide Attempters. *Criminal Justice and Behavior*, 27, p.160-175.

18. Erikson E. H. (1968). *Youth and crisis*. New York: Norton.
19. *Europos paktas dėl psichinės sveikatos ir gerovės*. (2008). [Žiūrėta 2001 04 23]. Prieiga per internetą: <http://ec.europa.eu/health/mental_health/docs/mhpact_lt.pdf>
20. Gailienė D., Bulotaitė L., Sturlienė N. (2002). *Aš myliu kiekvieną vaiką*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
21. *Globos įstaigose gyvenantys vaikai, kuriems nustatyta globa (rūpyba), metų pabaigoje. Statistikos departamentas*. [Žiūrėta 2010-11-15]. Prieiga per internetą: <<http://db1.stat.gov.lt/statbank/selectvarval/saveselections.asp?>>>
22. Grigaitė B. (2006). *Asmenybės raidos psichologija*. Kaunas: Šviesa.
23. Gučas A. (1990). *Vaiko ir paauglio psichologija*. Kaunas: Šviesa.
24. France K. (1990). *Crisis intervention. A Handbook of Immediate Person to Person Help*. USA, Illinois: Charles Thomas Publisher.
25. Jameas R. K., Gillilandas B. E. (2001). *Crisis Intervention strategies*. Wadsworth.
26. Juodaitytė A. (2002). *Socializacija ir ugdymas vaikystėje*. Vilnius: Petro ofsetas.
27. Juodraitis A. (1999). *Asmenybės psichologinės adaptacijos prielaidos*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
28. Juodraitis A. (2002). Psichosocialinis ugdytinio portretas ir ugdytinio tipologija. Nepilnamečių resocializacija. *Tyrimo ataskaita Nepilnamečių vidutinės priežiūros įstaigų veiklos edukacinė ir psichosocialinė analizė*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
29. Juodraitis A. (2004). *Asmenybės adaptacija: kintamųjų sąveika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
30. Jusienė R., Laurinavičius A. (2007). *Psichologija*. Vilnius: MRU.
31. Kaffemanas R. (2000). Globos namų ir specialiųjų mokyklų auklėtinių elgesio problemos. *Specialusis ugdymas*, 3, p.70-76.
32. Kalpokienė V.(2005). Elgesio sutrikimus turinčių paauglių naudojamos įveikos strategijos. *Psichologija*, 20, p.18-37.
33. Kerr M. M. (2009). *School crisis prevention and intervention*. NJ: Pearson Education, Inc.
34. Kohlberg L.(1976). *Moral stages and moralization*.New York: Holt, Rinehart and Winston.
35. Kovalenkoviėnė J., Leliūgienė I. (2005). Buvusių vaikų globos įstaigų auklėtinių socialinė adaptacija profesinėje mokykloje. *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas*, 5 (59), p.41–53.

36. Kučinskas V., Kučinskienė R. (2000). *Socialinis darbas švietimo sistemoje. Teorinis aspektas*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
37. Kukauskas R. (1995). *Nauja vaikų globos institucijų samprata. Vaikas visuomenėje ir jo socializacija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
38. Laskytė A., Žemaitienė N. (2009). Lietuvos paauglių sąmoningo savęs žalojimo paplitimas ir būdai. *Medicina*, 45 (2), p. 132–139.
39. Leliūgienė I. (1997). *Žmogus ir socialinė aplinka*. Kaunas: Technologija.
40. Leliūgienė I. (2002). *Socialinio pedagogo (darbuotojo) žinynas*. Kaunas: Technologija.
41. Leliūgienė I. (2003). *Socialinė pedagogika*. Kaunas: Technologija.
42. Lerner R. M., Theokas C., Bobek D. L. (2005). Concepts and theories of Human Development. *Historical and Contemporary Dimensions*, 5, p. 3–43.
43. Light M. (2002). *How do cognitive changes during adolescence affect the parent child relationship*. The Pennsylvania State University.
44. Liobikienė T. N. (2006). *Krizių intervencija*. Vilnius: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
45. McCarthy G., Taylor A. (1999). Avoidant/ambivalent attachment styles as a mediator between abusive childhood experiences and adult relationship difficulties. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, p.465–477.
46. Mielke U. (1997). *Geriau supraskime sunkius vaikus*. Vilnius: Lektūra.
47. Myers D. (2000). *Psichologija*. Kaunas: Poligrafija ir informatika.
48. Nasvytienė D. (2005). *Vaiko elgesio ir emocinės problemos*. Metodinis leidinys aukštajai mokyklai. Vilnius: VPU leidykla.
49. Navaitis G. (1998). *Psichologinė parama vaikams*. Vilnius: Kronta.
50. Navaitis G. (2001). *Psichologinė pagalba paaugliui*. Vilnius: Kronta.
51. Ormrod J. E. (2003). *Educational Psychology: Developing Learners*. Upper Saddle River, NJ: Merrill Prentice Hall.
52. *Pagalba, kuri yra šalia: vaikų ir jaunimo psichologinės pagalbos linijos*. [Žiūrėta 2011-04-18]. Prieiga per internetą: <<http://www.medicine.lt/index.php?pagrid=leidiniai&strid=5396&subid=npl>>
53. Petruolytė A. (2003). *Jaunesniojo paauglio socialinė raida*. Vilnius: Presvika.
54. Petruškevičiūtė A. (2006). *Vaikų, iškrentančių iš bendrojo lavinimo sistemos skaičiaus mažinimas, stiprinant prevencinių grupių skaičių. Mokomoji knyga*. Vilnius. Vilniaus Pedagoginis universitetas.

55. Pikūnas J., Palujanskienė A. (2005). *Asmenybės vystymasis*. Kaunas: Pasaulio lietuvių kultūros, mokslo ir švietimo centras.
56. Polukordienė O. K. (2003). *Psichologinės krizės ir jų įveikimas. Pagrindinės žinios apie krizių ir savižudybių prevenciją, intervenciją ir postvenciją. Praktinis vadovas*. Vilnius: Jaunimo psichologinės paramos centras.
57. Pluzek Z. (1996). *Pastoracinė psichologija*. Vilnius: Amžius.
58. Proškuvienė R. (2008). *Psichikos sveikatos problemos*. Vilnius: Vilniaus Pedagoginio universiteto leidykla.
59. Radzevičienė L. (2003). Globos įstaigose dirbančių specialiųjų pedagogų veiklos savitumai. *Specialusis ugdymas*, 2(9), p. 141-145.
60. Rimkutė L. (2008). Jums reikia atsipalaiduoti! Įtampa, galvos skausmas ir minčių chaosas- tik keletas neįveikiamo streso padarinių. Kaip su tuo kovoti. *Psichologija Tau*, 1, p.38.
61. Rogers C. (1961). *Carl Rogers Self Theory of Personality Development*. [Žiūrėta 2011-04-20]. Pireiga per internetą: < <http://www.scribd.com/doc/28250013/Carl-Rogers-Self-Theory-of-Personality-Development>>.
62. Rutter M. (1993). *Developing minds*. London: Penguin.
63. Shneidman E. S. (1993). *Savižudžio sąmonė*. Vilnius: Via Recta.
64. *Socialinio pedagogo kvalifikaciniai reikalavimai*. (2002). Vilnius.
65. Sternberg R. J. (1983). *The development of intelligence. Cognitive development*. New York: Willey.
66. Vaičiulienė A. (1998). *Paauglystė – didelių permainų metas*. Vilnius: Vilniaus Pedagoginio universiteto leidykla.
67. Vaičiulienė A. (2004). *Paauglio psichologija*. Vilnius: Presvika.
68. *Vaiko teisių konvencija*. (1995). Vilnius.
69. Vaitkevičius J. V., Grinienė E., Šlapkauskaitė D. A., Navickienė V., Mockevičienė D. (2001). *Vaiko anatomijos, fiziologijos ir ugdymo higienos laboratoriniai darbai*. Šiauliai: Šiaulių knygrišykla.
70. Turnbull J., Paterson B. (1999). *Aggression and Violence: Approaches to Effective Management*. London: Macmillan.
71. Žemaitienė N., Zaborskis A. (2004). Moksleivių įvardijamos savižudiškų polinkių priežastys. *Psichologija*, 29, p. 115–130.
72. Žukauskienė R. (1998). *Raidos psichologija*. Vilnius: Margi raštai.

73. Žukauskienė R., Leiputė O. (2002). Vaikų ir jaunimo globos namų auklėtinių ir vaikų gyvenančių su abiem tėvais, emocinių ir elgesio problemų ypatumai. *Socialinis darbas*, 2(2), p. 106–115.
74. Žukauskienė R. (2006). *Kriminalinio elgesio psichologija: vadovėlis*. Vilnius: MRU Leidybos centras.
75. Weber W. (1998). *Kaip kalbėti teikiant pagalbą. Praktinė mokymo programa*.
76. Wolpe J., Plaud J. (1997). Pavlov's contributions to behavior therapy: The obvious and the not so obvious. *American Psychologist*, 52(9), p.966-972.
77. Кудрявцев И. А. (1999). *Комплексная Судебная психолого-психиатрическая Экспертиза*. Москва : Московского университета.
78. Выготский Л. С. (1984). *Детская психология: собрание сочинений*. Москва: Педагогика.

PRIEDAI

